

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI AWIL HA`M SUW XOJALIG`I
MINISTRLOGI
TASHKENT MA`MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO`KIS FILIALI
«EKONOMIKA HA`M AWIL XOJALIG`IN BASQARIW» KAFEDRASI

BAKALAVRIAT 5420100 FERMER XOJALIG`IN BASQARIW HA`M
JURITIW BAG`DARI 4-KURS STUDENTI

Ertilesov Alpamis Shamil-ulinin`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Tema: Diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda eginler tu`rleri boyinsha
o`ndiris na`tiyjeliligin asiriw

Basshi:

«Ekonomika ha`m awil xojalig`in
basqariw» kafedrası dotsenti, e.i.k.

dots. O. To`rebaev

«Jumis ko`rip shig`ildi ha`m qorg`awg`a jiberildi»

Ekonomika ha`m awil xojalig`in
basqariw» kafedrası baslig`i,
e.i.k. A.S.Shamshetov

2015 jil «__» _____

Zootexniya fakulteti dekani,
dotsent R.Jumashev

2015 jil «__» _____

No`kis-2015 jil.

MAZMUNI

KIRISIW	3
I-BAP. DIYQAN HA`M FERMER XOJALIQLARINDA DIYQANSHILIQTI RAWAJLANDIRIWDIN` A`HMIYETI HA`M TEORIYALIQ TIYKARLARI	6
1.1. «Dawit-ko`l» fermer xojalig`inin` sho`lkemlestiriwshilik- ekonomikaliq xizmetine minezleme	6
1.2. Diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda diyqanshiliqti rawajlandiriwdin` ekonomikaliq a`hmiyeti	12
1.3. Awil xojalig`i diyqanshiliq o`nimlerine bolg`an talap ha`m usinis bazarin izertlewdin` teoriyaliq tiykarlari	22
II-BAP. DIYQAN HA`M FERMER XOJALIQLARINDA DIYQANSHILIQTI RAWAJLANDIRIWDIN` O`ZINE TA`N O`ZGESHELIKLERI HA`MDE ONIN` ANALIZI	29
2.1. Awil xojalig`inin` aymaqliq o`zine ta`n o`zgeshelikleri ha`m rawajlaniw da`rejesi	29
2.2. Diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda diyqanshiliq (O`simshilik) tarmaqlarinin` ekonomikasi ha`m ha`zirgi jag`dayi	39
2.3. Diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda egin tu`rleri boyinsha egin maydanlari ha`mde zu`ra`a`tliligi statistikasi	46
JUWMAQLAW	57
PAYDALANG`AN A`DEBIYatLAR DIZIMI	60

KIRISIW

Temanin` aktuallig`i. O`zbekstan Respublikasi g`a`rezsizlikke eriskennen keyin bazar qatnasiqlarina tiykarlang`an halda o`zinin` ekonomikalik rawajlaniw strategiyasin islep shiqti. Bunda ha`r bir region o`zinin` jaylasiw orni, demografiyalik o`zgesheligi, ta`biyiy resurslari ha`m basqada o`zgesheliklerine qaray rawajlaniw joli islep shig`ildi.

Respublikamizdin` siyasiy-ekonomikalik g`a`rezsizligi ta`n aling`an ku`nnen baslap xaliq xojalig`i tarmaqlari, birinshi na`wbette, awil xojalig`i bazar ekonomikasinin` talap ha`m bag`darlari tiykarinda sho`lkemlestiriw ha`m rawajlandiriwdi respublika Prezidenti ha`m hu`kimeti ta`repien en` a`hmiyetli strategiyaliq bag`dar sipatinda qabil etildi.

Biraq, agrosanaat kompleksi ha`m awil xojalig`i ka`rxanalari bazar ekonomikasi qatnasiqlarin tu`rlendiriw protsessinde alding`i rejeli- bo`listiriw sistemasinda bolg`an ayrim mashqalalardi tolig`i menen sheshe alalmag`anlig`i sebepli awilda mu`lk iyesi klassin toliq tu`rlendiriw, olardin` mu`lкке huqiqlarin ha`m ma`plerin qorg`aw, regionda ekologiyaliq jag`daydi jaqsilaw, agrar resurslardan na`tiyjeli ha`m maqsetli paydalaniwda bir qatar unamsiz jag`daylar saqlanip qalg`an. Na`tiyjede Qaraqalpaqstan respublikasi awil xojalig`inda 1990-2013 jillar ishinde g`a`lle eginleri zu`ra`a`tliligi gektarinan 31,8 tsentnerden 20.6 tsentnerge. paxta zu`ra`a`tliligi 22.8 tsentnerden 18,2 tsentnerge kemeydi. Zu`ra`a`tliktin` bunday to`menlep ketiwi awil xojalig`inda ot-jem eginlerine ta`sirin tiygizip, aqibette sharwashiliq o`nimleri o`ndirisi da`rejesi azayip ketti. Bunday jag`day o`z na`wbetinde regionnin` xalqin awil xojalig`i o`nimleri menen ta`miyinlew da`rejesi ha`m jasaw sharayatlarinin` to`menlewine alip keliwi ta`biyiy.

Bazar ekonomikasi jag`dayinda tek g`ana jer-suw resurslarinan ba`lkim o`ndiris protsessii sho`lkemlestiriw ushin za`ru`r bolg`an barliq; agrar resurslardan na`tiyjeli paydalaniw, sonin` menen birinshi na`wbette insanlardin` isbilermenlik ta`jiriybesi ha`m qa`bilietin rawajlandiriwdi o`z ishine alatug`in ilimiy-a`meliy ilajlardi islep shig`iwin talap etedi.

Izertlewdin` maqseti ha`m waziypalari. Izertlewdin` tiykarg`i maqseti - ekonomikaliq reformalardi teren`lestiriw jag`dayinda awil xojalig`in, sonin` ishinde fermer ha`m diyqan xojaliqlarinda egin tu`rleri boyinsha o`ndiris na`tiyjeliligini jetilistiriwde ushirasatug`in mashqalalar ha`m tosqinliqlardi sheshiw pitkeriw bakalavr jumisinin` maqseti ha`m waziypasi bolip tabiladi.

Izertlewdin` metodikasi ha`m metodologiyasi. Izertlewdin` teoriyalik ha`m metodikalik tiykarin ilimiy bilimnin` dialektikalik usuli ha`m de ekonomist ilimpazlardin` awil xojalig`i ekonomikasina tiyisli ilimiy ideyalari, teoriyalari quraydi.

Sonin` menen izertlew protsessinde Oliy Majlis ta`repien kabil etilgen nizamlar, Respublika Prezidentinin` Pa`rmanlari, Ministrler Kabinetinin` Qararlari ha`m t.b. paydalaniladi.

**Mag`liwmat bazasi** sipatinda Statistika basqarmasi, awil ha`m suw xojalig`i ministrliqi ha`m de bir qatar awil xojaliq ka`rxanalarinin` esabatlarinan paydalanildi.

**Izertlew ob`ekti.** Qarao`zek rayonindag`i «Qarako`l» APJ qarasli bolg`an «Dawit-ko`l» fermer xojalig`i tan`lang`an.

**Jumistin` a`meliy a`hmiyeti.** Izertlew na`tiyjesi boyinsha islep shig`ilg`an usinislari fermer xojalig`in ju`ritiwde sho`lkemlestiriw ha`m rawajlandiriwdin` sho`lkemlestiriwshilik-ekonomikaliq ha`m de ishki ekonomikaliq mexanizmin jetilistiriw protsessinde a`meliyatqa qollaniw, awil miynetkeshlerinde mu`lke ha`m o`z miyneti na`tiyjelerine iyelik etiw sezimlerin tu`rlendiriw arqali o`ndiris na`tiyjeliligini arttiriwda a`hmiyetli orindi tutadi.

Pitkeriw jumisinin` du`zilisi. Pitkeriw bakalavr jumisinin` qurami kirisiw, eki bap, juwmaqlaw ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar bo`limlerinen ibarat bolip, kirisiw bo`liminde ma`mleket ekonomikasinin` en` za`ru`r ha`m a`hmiyetli tarawini bolg`an awil xojalig`inin` rawajlaniwinda diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda diyqanshiliqti rawajlandiriwdin` ekonomikaliq a`hmiyetligi, temanin` aktuallig`i, maqseti ha`m waziypalari haqqinda aytilg`an.

Pitkeriw jumisinin` birinshi babinda tan`lap aling`an fermer xojalig`inin` sho`lkemlestiriwshilik-ekonomikaliq xizmetine minezleme, diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda diyqanshiliqti rawajlandiriwdin` ekonomikaliq a`hmiyeti, awil xojalig`i diyqanshiliq o`nimlerine bolg`an talap ha`m usinis bazarin izertlew din` teoriyaliq tiykarlari boyinsha analizler ju`rgizilgen.

Jumistin` ekinshi babinda awil xojalig`inin` aymaqliq o`zine ta`n o`zgeshelikleri ha`m rawajlaniw da`rejesi, dDiyqan ha`m fermer xojaliqlarinda diyqanshiliq (O`simshilik) tarmaqlarinin` ekonomikasi ha`m ha`zirgi jag`dayi, diyqan ha`m fermer xojaliqlarinda egin tu`rleri boyinsha egin maydanlari ha`mde zu`ra`a`tliligi statistikasi mag`liwmatlarina tiykarlanip izertlewler alip barildi.

Pitkeriw jumisinin` juwmaqlaw bo`liminde tan`lap aling`an tema boyinsha birqansha usinislar keltirilgen.

I-BAP. DIYQAN HA'M FERMER XOJALIQLARINDA DIYQANSHILIQTI RAWAJLANDIRIWDIN' A'HMIYETI HA'M TEORIYALIQ TIYKARLARI

1.1. Xojaliqtin' sho'lkemlestiriwshilik-ekonomikaliq xizmetine minezleme

Pitkeriw qa'nigelik jumisin tayarlawda tanlang'an ob'ekt sipatinda «Dawil ko'l» fermer xojalig'i tanlang'an, bul fermer xojalig'i Qarao'zek rayonindag'i «Qarako'l» APJ qarasli bolip, tiykarinan bul xojaliq diyxanshiliqqa yamasa tiykarinan paxta ha'm g'a'lleshilikke qa'nigelesken.

«Dawil ko'l» fermer xojalig'inda uliwma jer maydani 130 gektardi kuraydi, sonnan egislik maydani 85,7 gektar, salma ha'm drenajlar astindag'i jerler 20 gektar, jol ha'm basqa kommunikatsiyalar asti jerleri 2,8 getar, jaylawlar 12,8 gektar ha'm basqa jerler 8,7 gektardi quraydi.

«Dawil ko'l» fermer xojalig'inin' keyingi jillardag'i mag'liwmatlarina tiykarlang'an halda pitkeriw qa'nigelik jumisin tayarlaw dawaminda bir neshe analizler islep shig'ildi.

To'mendegi 1.1-kestede «Dawil ko'l» fermer xojalig'inin' buxgalteriya balansinin' aktiv statyalarinin' analizi keltirilgen.

1.1-keste mag'liwmatlarinan ko'rinip turipti, biz analiz qilip atirg'an «Dawil ko'l» fermer xojalig'inda u'yrenilip atirg'an ag'imdag'i da'wirde ja'mi aktivler summasi -3648 min' swmg'a yamasa 30,1 protsentke kemeygen. Aktivlerdin' kemeyiwin unamsiz bahalag'an halda, mag'liwmatlarg'a itibar qilatuq'in bolsaq, aktivlerdin' kemeyiwi tiykarinan ag'imdag'i aktivlerdin' -3648 min' swmg'a kemeygenligi esabina bolg'an. Usi ja'miyettin' uzaq mu'ddetli aktivleri bolmag'an.

Tovar - materialliq rezervler 27,3 % ke kemeygen, yag'niy bul -1669 min' swmdi quraydi. Xojaliqta debitorliq qarizlari 2013-jilda 5777 min' swmdi, 2014-jilda bolsa 3995 min' swmdi qurag'an. Yag'niy, -1782 min' swmg'a kemeygenligin unamli jag'day sipatinda bahalaw lazim.

1.1-keste

«Dawil ko`l» fermer xojalig`inin` buxgalteriya balansı aktiv statyalarinin` analizi

Qarjilardin` qurami	2013 - jil		2014- jil		O`zgerisi (+;-)		
	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	salmag`i, %	Summa, min` swm	salma g`i, %	2014 - jil 2013 - jilg`a salistirmal i o`simi
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1.Uzaq mu`ddetli aktivler	-	-	-				
2.Ag`imdag`i aktivler	12079	100	8431	100	-3648	-	30,1
Sonin` ishinde:	-	-	-				
a) tovar-materialliq awisiqlar	6105	50,5	4436	52,6	-1669	2,1	27,3
b) pul qarjilari ha`m qisqa mu`ddetli qoyilmalar							
v) kelesi da`wir qarejetler	-	-	-	-	-	-	
g) debitorlar	5777	47,8	3995	47,4	-1782	-0,4	30,8
d) basqa ag`imdag`i aktivler	197	1,7	-	-	-	-1,7	
Balans aktivinin` ja`mi	12079	100	8431	100	-3648	-	30,1

1.2-kestede biz analiz qilib atirg`an «Dawil ko`l» fermer xojalig`inda ag`imdag`i jildin` basına salistirg`anda jil aqirında ja`mi passivler summasi -3648 min` swmg`a yamasa 30,1 protsentke kemeygen. «Dawil ko`l» fermer xojalig`inda mal-mu`lkti qurawshi dereklerdin` bunday ta`rtipte kemeyiwi unamsiz jag`day sipatında bahalaw lazim. Biraq, usi derekler qaysi derekler esabınan kemeygenligine o`z-aldına a`hmiyet qaratiw maqsetke muwapiq esaplanadi. Yag`niy, dereklerdn` kemeyiwi, o`z qarjilari esabınanba yamasa qariz dereklari esabınan ekenligin aniqlaw lazim. «Dawil ko`l» fermer xojalig`inin` mag`liwmatlarinan ko`rinedi, ja`miyette ag`imdag`i jil aqirında o`z qarjilari dereklari jil basına qarag`anda 40742 min` swmg`a yamasa -212,4 % ke kemeygen. Bunday na`tiyjeni xojaliq ushin unamsiz bahalamaq lazim. Sebebi, o`z qarjilari

dereklerinin kemeyiwi xojalıqtin` finansliq na`tiyjesinin` qiyinlasiwina, g`a`resizliginin` kemeyiwine, to`lew qa`biletinin` to`menlewine ha`mde xojalıqtin` sotsialliq-ekonomikaliq to`menlewine alip keledi. Mag`liwmatlardan ko`rinedi, ja`miyette ag`imdag`i jil aqirina minetlemeler summasi -1256 min` swmg`a yamasa 4,0 protsentke kemeygenin unamli bahalaw lazim. Sebebi, minnetlemelerdin` bunday ta`rizde kemeyip bariwi xojalıqtin` finansliq jag`dayina jaqsi ta`sir ko`rsetedi.

1.2-keste

«Dawil ko`l» fermer xojalig`inin` buxgalteriya balansi passiv statyalari analizi

Qarjilardin` qurami	2013 - jil		2014 - jil		O`zgerisi (+;-)		
	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1.O`z qarjilarinin` derekleri	-19175	-158	-21567	-255	-40742	-413	-212,4
2.Minetlemeler	31254	258	29998	355	-1256	97	4,0
Sonin` ishinde							
a) Uzaq mu`ddetli minnetlemeler	-		-				
b) Ag`imdag`i minetlemeler	31254	258	29998	355	-1256	97	4,0
Balans passivi-nin` ja`mi	12079	100	8431	100	-3648	-	30,1

Balans mag`liwmatlarina qarap xojalıqtin` aylanba qarjilari qanday derekler esabina sho`lkemlestirilgenligi u`yreniledi. Bunday analizdin` za`ru`rligi sonda, xojalıqtin` finansliq g`a`rezsizligi, turaqlilig`i, kredit aliwg`a qa`biletligin aniqlawda o`zinin` derekleri menen ta`miyinlengenlik ko`rsetkishi za`ru`rli a`hmiyetke iye. Usi joqarida keltirilgen keste de rezerv ha`m qa`rejetlerdi qaplawg`a o`zinin` dereklerinin` jeterliligini aniqlaw metodi kelitirilgen bolip, keste de «Dawil ko`l» fermer xojalig`inda tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli derekler menen ta`miyinlengenlik jag`dayin analiz qilg`animizda to`mendegi na`tiyjelelerge erisildi: bul analiz qilinip atirg`an xojalıqta esabat jili basina

qarag`anda jil aqirinda -40742 min` swmg`a o`z qarjilari derekleri kemeyiwi, uzaq mu`ddetli aktivler bolmag`an

1.3-keste

«Dawil ko`b» fermer xojalig`inda tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli derekler menen ta`miyinlengenlik analizi

Ko`rsetkishler	2013- jil	2014 - jil	Ayirmashiliq (+, -)
1. O`z qarjilarinin` derekleri	-19175	-21567	-40742
2. Uzaq mu`ddetli aktivler	-	-	-
3. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli o`z qarjilarinin` derekleri (1-2)	-19175	-21567	-40742
4. Uzaq mu`ddetli kredit ha`m qariz			
5. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli o`zlik ha`m uzaq mu`ddetli qariz derekleri (3+4)	-19175	-21567	-40742
6. Qisqa mu`ddetli kredit ha`m qarizlar	31254	29998	-1256
7. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli ja`mi derekler (5+6)	12079	8431	-3648
8 Tovar-materialliq rezervlerdi ja`mi	6105	4436	-1669
9. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a o`z dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	-19175	-21567	-40742
10. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a o`z ha`m uzaq mu`ddetli qariz dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)5-8)	-13070	-17131	30201
11. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a ja`mi dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)(7-8)	18184	12867	-5317

Usinin` sebebinen xojaliqta ag`imdag`i jil aqirina kelip tovar - materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli o`zinin` qarjilari ko`lemi -40742 min` swmg`a kemeygen. Qisqa mu`ddetli minnetlemeler bolsa 2013-jil jag`dayina 31254 min` swm bolg`an bolsa 2014-jilg`a kelip 29998 min` swmdi qurag`an, yamasa qisqa mu`ddetli minnetlemeleri -1256 min` swmg`a kemeygen, bunday jag`day bolsa xojaliqtin` tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli dereklerin` kemeyiwine ta`sir etken. Bunday na`tiyjeler ha`zirgi bazar ekonomikasi sharayatinda onshaliq jaqsi na`tiyje dep esaplanilmaydi.

1.4-keste

«Dawil ko`l» fermer xojalig`inin` debitorliq ha`m kreditorliq qarizlari balansinin` analizi

Debitorliq qarizlar	Summa, min` swm	Kreditorliq qarizlar	Summa, min` swm
1	2	3	4
Qariydar ha`m buyirtpashilardin` qarizi (4000nan 4900nin` ayirmasi)		Zat jetkizip beriwshi ha`m kesip alip islewshilerge qariz	11938
Sin`ar ha`m qarasli ja`miyetlerdin` qarizi		Sin`ar ha`m qarasli ja`miyetlerdin` qarizi	
Zat jetkizip beriwshi ha`m kesp alip islewshilerge berilgen avanslar	3936	Saliq ha`m ma`jbu`riy to`lemler boyinsha keshiktirilgen minnetlemeler	
Byudjetke saliq ha`m jiyimlar boyinsha avans to`lemleri	59	Byudjetke to`lemler boyinsha qariz	2035
Du`ziwshilerdin` ustav kapitalina u`lesleri boyinsha qarizi		Qisqa mu`ddetli bank kreditleri	
Xizmetkerlerdin` basqa operatsiyalari boyinsha qarizi		Miyetke haqi to`lew boyinsha qariz	3666
		Maqsetli ma`mleketlik jamg`armalarina to`lemler boyinsha qariz	12230
Basqa debitorliq qarizlari		Basqa kreditorliq qarizlari (6950den tisqari)	129
Ja`mi	3995	Ja`mi	29998
Kreditorliq qarizlarinin` debitorliq qarizlarinan artiqshalg`i	-	Debitorliq qarizlarinin` kreditorliq qarizlarinan artiqshalg`i	26003
Balans	3995	Balans	3995

Joqaridag`i 1.4-keste mag`liwmatlari tiykarinda «Dawil ko`l» fermer xojalig`inin` debitorliq ha`m kreditorliq qarizlari balansin analiz qilib shig`iwimiz mu`mkin boladi.

Ha`zirgi ku`nde bazar ekonomikasi sharayatinda ka`rxanalardin` debitorliq ha`m kreditorliq qarizlarina baha beriwde olardi balans jag`dayina keltirip u`yreniw de mu`mkin boladi. Debitorliq ha`m kreditorliq qarizlari balansi olar arasindag`i o`z-ara ten`lik salistirmasin harakterleydi. Bunda debitorliq minnetlemelerdin` kreditorliq minnetlemelerinen artip ketiwi yamasa kerisinshe jag`daylar sa`wlelendiriledi.

1.4-keste mag'liwmattlarinan ko'rinedi, u'yrenilip atirg'an da'wirde ka'rxanada ja'mi debitorliq qarizlari 3995 min' swmdi qurag'an bolsa, ja'mi kreditorliq qarizlar bolsa 29998 min' swmdi qurag'an. Yag'niy kreditorliq qarizlardin' debitorliq qarizlarinan 26003 min' swmg'a ko'p bolg'an. Bul jag'daydi a'lbette unamsiz jag'day sipatinda bahalanadi.

Kreditorliq qarizlari quramina da itibar beretug'in bolsaq, minnetlemelerdin' tiykarg'i salmag'in «Zat jetkizip beriwshi ha'm kesip alip islewshilerge qariz» 11938 min' swmdi, «Maqsetli ma'mleketlik jamg'armalarina to'lemler boyinsha qariz» 12230 min' swdi, «Miynetke haqi to'lew boyinsha qariz» 3666 min' swmdi ha'm «Byudjetke to'lemler boyinsha qariz» 2035 min' swdi quramaqta. Bul bolsa xojaliqtin' o'zinin' zat jetkizip beriwshiler, saliqlar ha'mde ma'jbu'riy to'lemlerge to'lemlerin jeterli da'rejede a'melge asira almay atirg'anlig'inan belgi beredi. Demek, xojaliq basshilari usi minnetlemelerdi qisqartiriw sharalarin ko'rip shig'iw lazim boladi.

1.5-keste

«Dawil ko'b» fermer xojalig'inda finansliq na'tiyjelerdin' qurami, du'zilisi ha'm dinamikaliq o'zgerislerinin' analizi

Ko'rsetkishler	2013-jil	2014-jil	O'zgerisi (+;-)
	Summa, min' swm	Summa, min' swm	
1. O'nim (jumis, xizmet)lerdi satiwdan aling'an taza tu'sim, min' swmda	44449	29255	-15194
2. Satilg'an o'nim (jumis, xizmet)lerdin' o'zine tu'ser bahasi	45666	41658	-4008
3. O'nimdi (jumis, xizmet) satiwdan jalpi payda	-1217	-12363	-13580
4. Da'wir qa'rejetleri	1808	3135	1327
5. Tiykarg'i o'ndiris xizmetinin' jalpi finansliq na'tiyjesi	-3025	-15498	-18523
6. Uliwma xojaliq xizmetinin' jalpi finansliq na'tiyjesi	11154	13106	1952
7. Ayriqsha payda ha'm ziyanlar	-	-	-
8. Da'ramat salig'in to'legenge shekem payda (ziyan)	8129	-2392	-10521
9. Da'ramat (payda)dan saliq ha'm basqa saliqlar			
10. Esabat da'wirindegi taza payda yamasa ziyan	8129	-2392	-10521

Biz analiz qilip atirg'an usi «Dawil ko'l» fermer xojalig'inin' esap ha'm esabat mag'liwmatlarinan paydalanip onin' finansliq na'tiyjelerinin' kurami, du'zilisi ha'm dinamikaliq o'zgerislerinin' analizin qilg'animizda to'mendegi na'tiyjelerge erisildi.

Keste mag'liwmatlarinan ko'rinedi, xojaliqta o'nim satiwdan aling'an taza tu'sim 2013 - jilda 44449 min' swmdi 2014 - jilda bolsa 29255 min' swmdi qurag'an bolip, esabat jilinda ag'imdag'i jilg'a qarag'anda -15194 min' swmg'a kemeygen. Bug'an say tu'rde satilg'an o'nimlerdin' o'zine tu'ser bahasi da 2013-jili 45666 min' swmg'a, al 2014-jili bolsa 41658 min' swmg'a artqan. Bunin' na'tiyjesinde o'nim (jumis, xizmet) satiwdan jalpi payda 2013 - jilda -1217 min' swmdi, 2014 jilda bolsa -12363 min' swmdi qurag'an bolip, yag'niy 13580 min' swmg'a artqanin gu'zetiwi mu'mkin, sonin' menen birgelikte da'wir qa'rejetleri esabat jilinda ag'imda jilg'a qarag'anda 1327 min' swmg'a ko'beygen. Uliwma alg'anda, xojaliqta esabat da'wirinin' taza paydasi o'tken jilg'a qarag'anda kemeyip ketkenin unamsiz bahalamaq lazim. Sonin' ushinda, xojaliq basshisi o'nimnin' o'zine tu'ser bahasin ha'm qa'rejetler mug'darin kemeytiriw ha'mde xojaliqtin' taza paydasin ko'beytiriw is-ilajlarinin izlewi lazim boladi

1.2. Diyqan ha'm fermer xojaliqlarinda diyqanshiliqti rawajlandiriwdin' ekonomikaliq a'hmiyeti

O'zbekstan Respublikasi xalqinin' ko'p bo'legi awillarda jasaydi. Awil xojalig'i-bizin' ekonomikamiz tiykarg'i tarmag'i bolip tabiladi. Milliy da'ramattin' derlik ten' yarimi agrar tarmaqqa tuwri keledi. Awil xojalig'i ekspert potentsialin ha'm valyuta tu'simlerinin' tiykarg'i bo'legin de ta'miynleydi. Bul tarmaqtag'i reformalar uliwma kompleksi o'ndirisinin' bazar qatnasiqlarina o'tiwde o'z-ara baylanisli bolip esaplanadi, xaliq xojalig'inin' basqa tarawlardag'i o'zgerisler o'simi ha'm shegaralarin aniqlaydi. Biraq ha'zirgi waqitta bul tarmaq uliwma reformalar shinjirinda tar oring'a aylang'an.

Prezident Islam Karimov aytqanlariday, awil xojalig`inda teren` reformalardi alip barmay turip, sirt el ha`m o`zinin` jan`a texnologiyalarin ha`m ilim-pa`n jetiskenliklerin engizbesten rawajlaniwg`a erisip bolmaydi. Ol, sonday-aq, bul haqqinda rawajlang`an ma`mleketler ta`jriybeleri u`lken a`hmiyetli ekenligin aytip o`tken edi. Misali: Gollandiya ma`mleketin alsaq, bir gollandiyaliq fermer 80 adam jetistiretug`in awil xojaliq o`nimlerin jetistiredi. Gollandiya fermerleri tek g`ana o`z ma`mleketi halqin aziqlantirip qoymastan, Evropa ma`mleketlerine de aziq-awqat o`nimlerin satadi.

Tuwri, O`zbekstan ha`m Gollandiya awil xojalig`i du`zilisi ha`m strukturasi boyinsha ko`plegen ta`repten ajiralip turadi. Biraq, bizin` u`lkemizdin` qolayli klimati jilina bir neshe ret o`nim aliwg`a mu`mkinshilik beredi. Bug`an qaramastan, bizler aziq-awqat o`nimlerinin` ko`p tu`rlerin basqa ma`mleketlerden keltiremiz.

Sonin` ushin awil xojalig`in reformalastiriw, onda menshiktin` ha`r qanday tu`rlerin qa`liplestiriw ha`m de ba`sekeleslik ortalikti payda etiw ekonomikalik reformalardi a`melge asiriwdin` basli bag`dari bolip esaplanadi. Awil xojalig`inda tu`rli menshiklik klassinin` payda boliwi menen bazar ekonomikasinin` talaplarina a`dewir juwap beriwshi jan`a xojaliq ju`ritiw strukturasi qa`liplesti. Awil xojalig`inda ma`mleketlik emes sektor ken` rawajlandi, awil xojaliq o`ndirisi strukturasi o`zgerdi, basqariw sistemasi ha`m xojaliq ju`ritiw metodlari o`zgerdi.

Ma`mleketlik siyasattin` u`stemli bag`dari esaplang`an kishi ha`m orta biznes sektori payda etilip, rawajlanip atir. Bul sektordin` payda boliwi ko`plegen ma`mleketlik ka`rxanalardin` ekonomikalik krizis sharayatinan, yag`niy monopolistlerdin` bankrot boliwinan yamasa ekonomikalik shig`inli boliwinan olardi ma`mleket qaramag`inan shig`arip, kishi biznes tu`rine aylandiriw na`tiyjesinde ekonomikalik krizisten alip shig`iwi mu`mkin. Ekonomikalik jag`inan bul paydali, sebebi kishi ka`rxana ha`m firmalardin` du`ziliwi na`tiyjesinde jan`a jumis orinlarinin` payda boliwina alip keledi. Qala berse, kishi ka`rxanalarda milliy valyuta kursinin` turaqsiz bolg`an sharayatinda da basqariw

an'sat, bul da o'z na'wbetinde byudjetke real pullardin kelip tu'siwin ta'miynleydi. Sonday-aq, bul biznes tu'rinin en basli artiqmashlig'i sonda, kishi ha'm orta biznestin payda boliwi ishki bazarda ba'sekenin kelip shig'iwina alip keledi.

Du'nya ekonomikasinda ko'p mug'dardag'i firma, kompaniya ha'm ka'rxanalar ha'reket etedi. Misali, Indiyada kishi ka'rxanalar sani 12 mln. nan asadi, Yaponiyada 9 mln. Bul kishi biznes, ma'selen, tek g'ana AQShda milliy o'nim ko'rsetkishinin derlik yarimin ha'm jan'a jumis orinlari o'siminin 2/3 bo'legin quraydi.

Soni da esten shig'armaw kerek, kishi ka'rxanalar ekologiyaliq sharayatlarda da to'men ta'sir etedi.

Demek, ekonomikanin agrar sektorinda kishi ha'm orta biznesti rawajlandiriw u'lken a'hmiyetke iye, sebebi respublikanin ko'plegen sanaat tarawlari, yag'niy paxta tazalaw, toqimashiliq, jen'il, aziq-awqat ha'm basqalar awil xojalig'ina toliq baylanisli. Bul sanaat tarawlari awil xojaliq o'nimlerin qayta islep shig'aradi. Ma'mleket bul tarawdi awil xojaliq o'nimleri menen, yag'niy shiyki zat resurslari menen toliq ta'miynlep, tarawdin u'zliksiz islep turiwina kepillik beriw mu'mkinshiligine iye emes (a'sirese, o'tiw da'wirindegi keship atirg'an qiyinshiliqlardin boliwi sebepli).

Bul mashqalanin sheshiwde awil xojalig'inda jeke sektordi, kishi ha'm orta biznes tarawina kiriwshi diyxan ha'm fermer xojaliqlarin ko'plep du'ziw menen erisiw mu'mkin.

Diyxan ha'm fermer xojaliqlarinin rawajlaniwinan jerdi beriwdin o'siwi, islep shig'ariw ten salmaqlilig'inan joqarilawi, sotsialliq ma'selelerdin sheshiliwi, yag'niy alip barilip atirg'an ekonomikaliq reformalardin bas maqsetine erisiw-xaliqtin turmis da'rejesinin o'siwine tuwri baylanisli boladi.

Diyxan xojalig'i shan'araqliq mayda tovar xojalig'i bolip, shan'araq ag'zalarinin jeke miyneti tiykarinda miyras qilip qaldirilatug'in, o'mirlik iyelik qiliw ushin shan'araq basshisina berilgen tamarqa jer uchastkasinda awil xojalig'i

o`nimin jetistiredi ha`m realizatsiya qiladi. Olardin` tiykarg`i maqseti jeke miynetleri, mal-mu`lklerinin` paydalang`an halda o`zlerinin` talaplarin qandiriw maqsetinde ha`m de basqa talaplardi qandiriw ushin awil xojaliq o`nimlerin o`ndiredi. Olar sharwashiliq, miwye, paliz o`nimleri menen tutiniw bazarin toltiriwda aktiv qatnaspqta.

Fermer xojalig`i o`zinin` uzaq mu`ddetli ijarag`a berilgen jer uchastkalarinan paydalang`an halda awil xojaliq o`nimlerin o`ndiriw menen shug`illaniwshi fermer xojalig`inin` (jeke ha`m jallang`an) ag`zalarinin` birgeliktegi ha`reketine tiykarlang`an, yuridikaliq ta`rep huqqlarina iye g`a`rezsiz xojaliq ju`rgiziwshi sub`ekt. Fermer xojalig`i o`z isi bag`darin o`zi rejelestiredi, o`nim jetistiriw strukturasi ha`m ko`lemin o`zi belgileydi. Fermer isbilermenlik qizig`iwi, o`zinin` qarawindag`i materialliq, miynet ha`m finans resurslarina qaray imka`niyatlar bahasi, sonday-aq, o`nim ha`m xizmet ko`rsetiw bag`darlarinda payda bolg`an sharayatlar analizinen kelip shiqqan halda o`zi ushin ekonomikaliq qanaatlendiriwshi sheshimlerdi o`zi tabadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov o`zinin` bayanatlarinda ha`r dayim soni aytadi; «Diyxan ha`m fermer xojaliqlari agroklimat, jer-suw, ha`r bir region, ha`r bir ta`biyiy zonanin` demografiyalik o`zgesheliklerine toliq juwap беретug`in bag`dar boyinsha rawajlaniwi kerek». Fermer-awil xojalig`inda reformalardi ha`reketke keltiriwshi tiykarg`i ku`sh. Fermer-bu`gingi ja`miyettin` en` aktiv ag`zasi. Aktiv g`ana emes, en` isenimli ag`zasi.

Buni du`nya ta`jiriybesinen ko`rsek boladi, Ulli Britaniya ma`mleketinin` awil xojalig`inda fermer bas figura esaplanadi. Fermerlerdin` 50% jerdi ijarag`a alip, qalg`anlari tiykarinan mayda ha`m orta hal fermerler. Ortasha ha`r bir fermer 50 gektardan ziyat jer maydanina iye bolip, biraq sonin` menen birge fermerlerdin` yariminan ko`biregi 2-20 gektar jer maydanina iye.

Turkiyada bolsa, awil xojalig`inin` tiykarg`i tarmag`i diyxanshiliq esaplanadi. Ma`mlekette 22 mln, gektar jer su`rilip egiledi. Da`n egis maydani 15

mln. gektar, o`nimdarlig`i 204 gektar artiqsha da`n eksport qilindi. Miwyenin` 38% i, paxtanin` 21% i, paliz o`nimlerinin` 13%i eksport qilinadi.

Awil xojalig`inin` tiykarg`i waziypasi xaliqti aziq-awqat, sanaatti shiyki zatqa bolg`an talabin qanaatlandiriwdan ibarat, lekin adamzattin` rawajlaniwinda awil xojalig`i regionlarinda, o`zinin` bul waziypasin orinlay almay atir.

Joqarida aytip o`tilgen pu`tin du`nya ta`jiriybesi bazar ushin, yag`niy satiw ushin o`nim jetistiriwshi diyxan ha`m fermer xojalig`inin` abzallig`i a`melde da`liyllemekte, sebebi fermerlerdin` maqseti ha`m waziypasi aqirg`i na`tiyje menen o`zara baylanisqan boladi.

Fermer xojalig`i awil xojalig`indag`i isbilermenlik formalarinan biri bolip, olarg`a to`mendegi tiykarg`i waziypalar ju`kletilgen:

- awil xojalig`i o`nimlerin jetistiriw, qayta islew ha`m satiw;
- olarg`a berilgen jer maydanlarinan na`tiyjeli paydalaniw, olardin` o`nimdarlig`in izshillik penen asirip bariw;
- ta`biyat ha`m miynet resurslarinan na`tiyjeli paydalaniw maqsetinde ja`rdemshi xojaliq ha`reketin rawajlandiriw;
- diyxan xojalig`i jaylasqan jerdin` sotsialliq rawajlaniwinda diyxan shan`arag`i ag`zalarinin` jeke miynetleri ha`m pul qa`rejetleri menen qatnasiw.

Bazar ekonomikasi jetik rawajlang`an ellerde diyxan ha`m fermer xojaliqlar ma`selesi qisqa ha`m uzaq mu`ddetli ma`selelerde qaraladi ha`m ma`mleketlik siyasat usig`an baylanisli alip bariladi.

Uzaq mu`ddetli ma`sele degende diyxan ha`m fermer da`ramadi ha`m onin` o`nimi nirqinin` uliwma ekonomika boyinsha qa`liplesken da`ramat ha`m qa`ddinen artiq boliwina baylanisli dep qaraladi.

Qisqa mu`ddetli diyxan ha`m fermer xojaliqlarda da`ramatinin` turaqsizlilig`i, o`zgermeliligine baylanisli.

1. Awil xojaliq o`nimlerine degen talaptin` o`zgermeleri menen onin` nirq arasi baylanistin` bir qa`oipte bolmawi, yag`niy o`nimlerge degen talaptin` o`siwi bahanin` joqarilaniwina alip keledi.

2. Ilimiy-texnikaliq progresstin` rawajlaniwi ha`m onin` awil xojaliq o`ndirisine unamli ta`siri na`tiyjesinde usinis talaptan ozip ketip otiradi.

3. Awil xojaliq miynet resurslarinin` basqa tarawlarg`a ko`plep o`tip otiriwi, onin` awil xojaliq tarawinda islewshilerdin` ortasha da`ramatlarinin` joqarilawina ta`sir tiygizbeydi.

4. Ilim-texnikaliq rawajlaniwi ha`m olardan awil xojalig`inin` paydalaniwi na`tiyjesinde o`nimdi islep shig`ariw ko`lemi tez pa`t penen o`sip, talaptin` o`siw pa`ti usinistin` o`siw da`rejesine jete almay qaladi.

Diyxan ha`m fermer xojaliqlari o`zlerine bekitilgen jer maydanlarinan jetistirgen awil xojaliq o`nimlerin sha`rtname tiykarinda realizatsiya qilinadi. Keyingi jillarda xojaliqlardin` ekonomikaliq jag`dayin jaqsilaw ushin jildan-jilg`a ma`mleketlik buyirtpalar kemeymekte. Ma`mleketlik buyirpanin` paxta ha`m da`n o`nimlerine 75%ke shekem, go`sh ha`m su`t o`nimlerine buyirpanin` uliwma alinip taslaniwi bazar reformalarin teren`lestiriwdegi a`hmiyetli qa`demi boldi.

Bazar ekonomikasi jag`dayinda mashqalalardin` biri ekonomikaliq resurslardan paydalaniw na`tiyjesinde maksimal da`ramat aliw bolip tabiladi. Jerge iyelik pu`tin agrar siyasatinin` tiykari, sheshiwshi ma`selei bolip tabiladi. U`lkemizdin` en` bas baylig`i-bul jer. Ol jediredi, ishtiredi, jasaw ushin bas sharayatlar jaratadi. Sonin` ushin jerden paydalaniw qatnasinin` qanday quriliwinan respublika keleshegide, O`zbekstan xalqinin` keleshegi de baylanisli boladi.

Awilda bazar qatnasiqlarinin` rawajlaniwi, diyxanda xojeyinlik sezimlerin payda etiw, jerdi miyras etip qaldiriw mu`lk sipatinda beriw joli menen bolip o`tedi. Jer ha`m diyxan. Bul eki so`z bir-biri menen tuwri baylanisli, biri ekinshisin toltirip turadi. Jer-g`a`ziyne. Diyxan usi g`a`ziyneni tabiwshi. Eger diyxan qanshelli isbilermen ha`m shaqqan bolsa, g`a`ziyne gilti sonshelli isenimli qollarg`a o`tedi. Diyxanshiliqta ga`p: «Ona zamin kungliga ywl topishda, u bilan nechoglik tillani olishda». Ha`zirgi bazar ekonomikasi sha`rayatinda diyxan ha`m fermer xojaliqlarin du`ziw, isbilermenlikti rawajlandiriwda, o`ndiris sha`rayatinda

ha'r qiyli rezervlerden paydalaniw talap etiledi. Sonin` menen birge awil xojalig`ında jer resurslarinan paydalaniladi. Jer basqa o`ndiris resurslarinan bir qansha parqlarg`a iye:

- jerden, adam miynetinin` sarplaniwi na`tiyjesinde o`nim alinadi;
- awil xojalig`i o`ndiris protsessin rawajlandiriwda jer o`ndiris quralinin` tiykarg`i bazasi bolip esaplanadi;
- bazar qatnasig`i sha`rayatında ko`p ukladli ekonomikani a`melge asiriw na`tiyjesinde jerlerdi haqiyqiy iyelerine tapsiriw belgilenedi.

Jerlerdi uzaq mu`ddetke ijarag`a beriw awil xojaliq reformalarinin` bas waziypalarinan biri esaplanadi. Puxaralarg`a diyxan xojalig`in ju`ritiw ushin 0,06 gektar do`gereginde tarmarqa jer uchastkalarina miyras qilip qaldiratug`in o`mirlik iyelik qiliw huqiqi menen beriledi. Fermerler ushin bolsa, 50 jilg`a shekem 10 jildan kem bolmag`an mu`ddetke jer uchastkalari ijarag`a beriledi.

Tiykarinan alg`anda, birinshi diyxan ha`m fermer xojaliqlari paxta egislik maydaninin` qisqartiliwi esabınan, awilliq shan`araqlardin` materialliq jag`dayin bekkemlew maqsetinde du`zildi. Istin` maqsetine qarag`anda bul ma`mleketlik jerlerdi diyxanlarg`a beriw boyınsha birinshi qa`demleri edi.

Diyxan ha`m fermer xojaliqlarinin` ekonomikalıq a`hmiyetligi sonda, birinshiden, awilg`a sanaatti, turmisliq xizmet ko`rsetiwdi alip keliw menen awilliq jerlerde u`lken bolmag`an, o`nimlerdi qayta islewshi ka`rxanalardi jaylastiriw, ekinshiden, eger o`zimizdi rawajlang`an ma`mleketler qatarında ko`rmekshi bolsaq, awil xojaliq o`nimlerine bolg`an talaplardi qanaatlandiriwda bizge awil xojalig`ında ma`mleketimiz xalqinin` 55-60% i emes, al 5-10% ba`nt bolsa jetkilikli boladi. Olardin` miyneti bizge, ku`tilip atirg`an da`ramatti beredi, xalqimiz jetiskenligin ta`miynleydi. Basqasha qilip aytqanda, eger diyxanlarimiz bay bolsa, bizin` elimiz de so`zsiz bay boladi.

Eger nizamliliq buzilmagan jag`dayda ma`mleket ta`repinen xojaliqtin` o`ndirislik ha`reket etiwine qadag`an etiledi. Fermer xojaliqlari erkin ha`m ba`sekilesiw ta`rtibinde sho`lkemlestiriledi.

Fermer xojalig`in du`ziwde qa`lewshi jer uchastkasinin` jaylasiw ornin ko`rsetip, rayon ha`kimine awilliq keneske, shirket xojalig`i baslig`ina arza beredi. Ha`r qanday jagdayda jer uchastkasinin` razmeri (mug`dari) xojaliqtin` adam sanina, qanday taraw boyinsha xojaliq jurgiziwdi qa`leytug`inlig`ina, jerden, suwdan ratsional paydalaniw jag`daylarina qarap rayon ha`kimi ta`repinen dizimge alinadi. Jer uchastkasi jer haqkindag`i nizamg`a tiykarlana otirip shirket xojalig`inin` jer zapaslarinan, tog`ay fondinan ijaraliq kesip alip islew ushin alip beriledi.

Ayrim jag`daylarda jer resurslarinin` jaylasiw ornin, rayon xalkinin` demografiyalıq rawajlanıwin (jaylasiw ornin rayon xalqinin` da ha`m ha`r bir xojaliqtin` o`z aldina keleshekteg mu`mkinshiliklerin esapqa alg`an jag`dayda o`lshemleri belgilenip, fermer xojalig`i ushin o`z qa`lewi menen 100 jildan kem bolmagan ha`m 50 jilga shekem mu`ddetke iyelep egiwge jer beriledi. Fermer xojalig`in barlıq zatları (jerden basqa) o`z erkinshe jumsawg`a satip aliwg`a, almastiriwg`a haqisi bar. Sonday aq jerge erkin xojayinlik etiwge, jer uchastkasında jaylasqan paydali qazilmalardı o`ndirilgen o`nimlerdi belgilengen ta`rtip boyinsha paydalaniwg`a xojaliqqa jumsawg`a iyelik etedi. Jer uchastkasın tartip aldında yamasa o`z erkinshe tapsiroganda jerdin` o`nimdarlig`i ushin ketken qarjig`a qaytip aliw, o`ndirislik o`nimdi qayta islew yamasa satiw menen shug`illaniw, za`ru`r bolg`anda puxaralardı o`z qa`lewi menen jumisqa tartiw huquqi berilgen. Fermer xojaliqlarinin` waziypalari to`mendegiden ibarat: jer ha`m suwdan o`nimli paydalaniw, mellorativlik awhalin jaqsilaw, jerdin` o`nimdarlig`in arttiriw, aymaqta o`zinin` ha`reketleri menen ekologiyalıq jag`daydin` to`menlewine jol qoymaw, o`z waqtında jer salıqlarin, ha`m o`z waqtında puqaralıq to`lemlerdi to`lep, o`nimnin` sapasin basqa da parametrler boyinsha ma`mleketlerdin` standartlardin` talaplarin orinlaw o`nimdi islep shig`ariwdin` buzilmawına jol qoymaw miynetti qorg`aw ilajlarin iske asiriw ko`rsetilgen ta`rtipte ma`mleketlik finans (aqsha) ha`m statistika orınlarına o`ndiris ha`m finans boyinsha esaplardı o`z waqtında tapsirip bariwdan ibarat. Xojaliqta esap sanaq

o'tkiziw sonday aq tuwridan tuwri naq pulga satip aliw joli da paydalaniladi tastiyoqlang'an sha'rtnama tiykarinda bankler xojaliqlarg'a uzaq mu'ddetli ha'm qisqa mu'ddetli kreditler beriwine minnetli. Fermer xojaliqlarinin` kredit sha'rtnamalarin ha'm esap sha'rtlerin bahlap bariw ushin toliq juwapkershilikke iye. Xojaliq ta'repinen bank mekemesinen aling'an ssuda o'z waqtinda qaytarilip berilmegen jag'dayda olar girewge aling'an zatlardi jumsap qarizdin` ornin toltiriwi mu'mkin. Ma'mleketlik ha'm sheriklik sho'lkemler fermer xojaliqlarina kelisilgen shartnamalar boyinsha kredit bere aladi. Rayon ha'kimi fermer xojaliqlarina saliq to'lew azat etiwde ha'm saliq aldinda jen'illikler tuwdiradi. Xojaliqti jurgiziw ushin za'ru'r bolg'an zatlardi ma'mleketlik mekemelerden, sho'lkemlerden awilliq jerde jasawshi xaliqtan sonday aq tovardi ma'mleketlik ha'm shirketlik ha'r qiyli tarawlardan aliw huqukina iye. Awil xojalig'i texnikalari ha'm olardin` awisiq bo'lekleri mineral to'ginler, aralas jemler, inventar, qurilis, janar may materiallardi ha'm basqa da fermer xojaliqlarinin` xizmet ushin za'ru'r bolg'an o'nimlardin` barlig'i fermer ushin belgilengen ko'tere baha ta'rtibinde materialliq texnikaliq sistemada jetistirilip beriledi. Mallar, tuximlar ha'm quslar, ko'terilip egiletug'in awil xojaliq eginlerinen ayrim ko'tere ha'm kelisilgen baha menen satip alindi. Gazden, elektr-energiyasinan ha'm vodoprovod suwinan o'ndiris za'ru'rline paydalang'ani ushin to'lem fermer xojaliqlari ushin belgilengen tarif boyinnsha to'lenedi.

Fermer xojaliqlarindag'i texnikaliq analizlerdi on'law ha'm texnikaliq jaqtan xizmet ko'rsetiwshi rayonliq mashina traktor parki ta'repinen jurgiziledi. Fermer xojalig'i jer uchastkasin, texnikani esap u'skenelerdi qurilis ha'm imaratlardi eki tareptin` kelisimi menen esaplasip waqitsha beriwge haqisi bar. Avtomashinalar, traktorlar, ha'm pretsepli mexanizmler inventarlar jerlerdin` mellorativlik awhalin jaqsilaya fermer xojalig'ina baratug'in jol quriw elektr ha'm baylanis imkaniyatlarin o'tkiziya ma'mleketlik organlardan ha'm kommertsiyaliq banklerden kredit aliw esabinan iske asiriladi. Sonday-aq, fermer xojaliqlari ob'ektlerdi iske qosiw ushin to'lenetug'in amortizatsiyaliq to'lemneden azat etiledi.

Fermer xojaliqlari jumis islewdin` ayrim tu`rlerin iske asiriw ushin o`zinin` xojalig`inin` erkinligin saqlap qalg`an jag`dayda kooperativlerge, assotsiatsiyalarg`a birigiwge sonday-aq, hesh qanday qarsiliq joq. Aralas o`nim o`ndiriwge bag`darlang`an formada miynet bo`listiriw biraz an`sat boladi. Sebebi ha`r qiyli tarawda (bag`darda) ha`reket etiwdin` ha`r qiyli bag`darlarin ta`miyinleytug`in qa`niygeni u`lken aniqililiq penen tan`lap qoyiladi. O`ndiristi qa`nigelestiriw ha`m islep shig`aratug`in o`nimnin` nomenklaturasin qisqartiw ushin miynet o`nimdarlig`in o`siriwge, basqariwdi ha`m resurslardi ja`mlewge, sonin` menen birge jumis protsessinde miynetti azaytiwg`a u`lken diqqat awdariw talap etiledi.

Qa`nigelestirilgen fermer xojalig`inda marketingti sho`lkemlestiriw basqa xojaliqlarg`a qarag`anda an`satlaw boladi, bunin` sebebi fermer tek g`ana bir g`ana o`nimge kewil awdarg`anlig`i ushin emes al satip aliw ha`m satiw ko`lemi o`sip baratirg`anlig`inda. Salistirmali shig`in haqqinda ma`sele ayriqsha a`hmiyetke iye. O`nim jiynawshi kombaynlalrg`a usag`an u`lken mashinalar qimbat turadi. Bunday texnikalardi aliwg`a jumsalatug`in ammortizatsiyaliq shig`inlar ha`m protsent esabindag`i to`lemler texnika paydalanilatug`in (to`lemler) egislik maydanina biyg`a`rez ta`miyinleniwi kerek. Bul shig`inlar salistirmali shig`inlarg`a kiredi, yag`niy gektag`a qarap shig`in shig`ariladi. Texnika paydalanilatug`in, basqarilatug`in jer maydani qansha u`lken bolsa, shig`in da`rejesi sonsha to`men boladi. Bazar qatnasiqlari jag`dayinda ayail xojalig`in jurgiziwdin` progressiv ha`m paydali formasi bul fermer xojalig`i. O`ytkeni fermerlik xojaliqlar ko`plegen operatsiyalardi sho`lkemlestiriwshilik ilajlardi, shiyki zat deregine ha`m oni o`ndirislik jaqtan bag`darlaydi. Marketinglik xizmet dara diyxan fermer xojalig`inan baslanadi. Fermer xojalig`i marketinglik xizmet arqali aziq awqat zatlarina tutiniwshilarina izlewge qolayli.

1.3. Awil xojalig'i diqqatshilik o'nimlerine bolg'an talap ha'm usinis bazarin izertlewidin teoriyalik tiykarlari.

Bazar - bul ekonomikanin' tarmag'i bolip, bunda tovardi pulg'a aylaniwi ha'm puldin' ja'ne qaytadan tovarg'a aylaniwi gu'zetilip, bunda ekonomikani tu'rli tarawlarinda jaratilg'an tovarlardi satip aliw ha'm satiw protsessinin' bir-birine baylanislig'i gu'zetiledi. Bul protsessler ekonomikanin' tu'rli sektorlarinda payda boladi.

Bazar bul insanlar arasindag'i ha'r qiyli ekonomikalik qatnasiqlar jiyindisi bolip, bulardan en' a'hmiyetlisi, ekonomikalik xizmettin' erkinligi, bazar ekonomikasinin' bir turista rawajlanip bariwi ushin za'ru'r. Sonin' menen birgelikte, ekonomistler bazardi ha'dden ziyat joqari oring'a qoyadi ha'm ol tek g'ana jaqsi ko'rinslerge iye dep aytip o'tiledi.

Ekonomikanin' o'tiw da'wirinde ele de ja'ma'a't xojaliqlar, aksionerlik ja'miyetler ha'm mu'lkshilikdin' basqa tu'rleri bazar ekonomikasi jag'dayina ju'da' a'ste kirip kelmekte. Olar tek g'ana o'nim jetistiriw menen ba'nt. Tovaridi usiniw, talapti u'yreniw, yag'niy marketing penen ha'zirgi ku'nde shug'illanip atirg'an joq. Awil xojaliq o'nimleri ortasinda sonday pikir bar, yag'niy islep shig'ariw protsessii o'nimdi jiynap aliw menen yaki sharwashiliq o'nimlerin aliw menen tamam boladi. Negizin alg'anda ol (islep shig'ariw protsessii) aylaniw bo'liminde g'ana almasiriw menen tamamlanadi. A'sirese usi bo'lim islep shig'ariwdin' en' ku'shsiz bo'legi bolip esaplanadi.

Xojaliqlardatiykarinan, satiw menen shug'illaniwshi bo'limler joq, kommertsiya menen shug'illaniwshi qa'nigeler jetispeydi. Ha'zirgi waqitta awil xojaliq sektorinda (respublika boyinsha) 16102 joqari ha'm orta mag'liwmatli qa'nigeler xizmet ko'rsetpekte. Bul bolsa, uliwma usi sektorda islep atirg'anlardin' 12,2%, biraq olar arasinda qa'nigeli menejer ha'm isbilermenler az, bazar bolsa ko'plegen usinday qa'nigelerdi talap etedi. Bunnan tasika'ri, ja'ma'a't xojaliqlari

ha'm shirketler, diyxan (fermer) xojaliqlari o'nimlerin qayta islep shig'ariwshi u'skenelerge iye emes, skladlar, xolodilnikler, idislar ha'm olardi tasiwshi transportlar jetispeydi. Ekonomikalıq reformalardi teren'lestiriw, tezlestiriw ushin awilda ko'p tarmaqli ekonomikani rawajlandiriw ushin programma islep shig'ilip, ko'p ukladli ekonomikani tu'rlendiriwbasqishpa-basqish a'melge asirilmaqta.

Ma'mleket qaramag'indag'i xojaliqlardi a'ste-sekin menshiklestiriwge o'tiwi, ko'p ukladli ekonomikalıq xojalıqtı ju'rgiziw sistemasinin' rawajlanıwına alıp keldi. Mu'lkshiliktin' tu'rli formalari ken' jag'daylarda ba'sekelespekte. Bazar ekonomikasi jag'dayında ma'mleketti azıq-awqat penen ta'miynlewdi bas bag'darlawshisi shirket xojaliqlari, diyxan ha'm fermer xojaliqlari bolip tur. Olarg'a o'z mu'mkinshiliklerinen toliq paydalaniwi ushin ha'zirgi waqıtta ko'birek itibar beriw kerek. Prezidentimiz I.A.Karimov Oliy majlik nizamshiliq palatasi ha'm senatinin' qospa ma'jilisindegi so'zinde aytip o'tkenindey tiykarg'i u'stirtin waziypalardan biri. Bul aldin, jeke fermer xojaliqlarina, kishi isbilermenlerge tiyisli. Eger diyxan o'zi jetistirgen o'nimnin' Erkin iyesi bolsa, mu'lkshiliktin' barliq formasi da jaqsi. Diyxan bul ka'sip emesligin tu'siniwi ha'm og'an u'yretip, oqitip bolmawin tu'siniwi kerek. Bul usınday jag'day, bunda bir adamda mu'lk iyesi, ha'm satiwshi ha'm miynetkeshtin' waziypasin orinlawshi insan ko'rinedi.

Bazar qatnasiqlarında ma'mleketti azıq-awqat penen ta'miynlew shirket xojaliqlari, jeke fermer ha'm diyxan xojaliqlari moynında boladi. Olar o'z mu'mkinshiliklerin toliq iske salıwi, sonin' menen birge kompyuter tarawındag'i bilimlerin de asiriwi talap etiledi.

Bularsiz islep shig'ariw potentsialinan na'tiyjeli paydalaniw jerge iyelik qiliw ha'm basqariw mu'mkin emes.

Eger biz belgili tovarg'a qarag'anda talap ha'm usinisti bir-birine ten' salmaqlılıqta etip esaplaytug'in bolsaq, onday jag'dayda biz ten' salmaqlılıq bahasin tabiw mu'mkin. Egerde talap ha'm usinistin' qansha basqa ekonomikalıq

o`zgeriwshilerge (da`ramat, iqlim, u`rp-a`det) baylanislilig`in bilsek, onday jag`dayda ten` salmaqliliq baha ha`m islep shig`ariw ko`lemine qarag`anda qanday o`zgeriwin esaplawimiz mu`mkin. Bul bazardag`i jag`daydi boljawdi tu`sindiriwshi jag`daylardan biri.

Rejeli tu`rde joqaridan berilgen buyriqqa tiykarlanip xojaliq ju`rgiziw ornina bazar ekonomikasina o`tkennen son`, shiyki-zato`nimlerine qaraganda aniq talap ha`m usilarg`a qarag`anda islep shig`ariw qa`rejetlerine tiykarlanip, bahalardi erkin ju`rgiziw u`lken a`hmiyetke iye. Erkin bahanin` o`siwi bazar ekonomikasi protsessinin` bekkemlesip bariwin aniqlawshi tiykarg`i nizam. Bahalar islep shig`ariwshi ha`m paydalaniwshilar ortasindag`i baylanisti sheshiwshisi. Rawajlang`an bazar mexanizmin payda etiw islep shig`ariw protsessinde almastiriw, bo`listiriw ha`m paydalaniwda erkin bahalardi payda etip, o`z aldina o`nim islep shig`ariwshilar ha`m paydalaniwshilar arasindag`i baylanisti bir-birine baylanistiradi.

Talap ha`m usinis iymek sizig`i arqali belgili mug`dardag`i o`nimlerdi aniq bahalarda satiw ha`mde islep shig`ariwg`a erisiw ha`m onnan keyin bul o`nimler usinis etiledi. Bul jag`day sonin` menen xarakterlenedi, bazar bir qarawda Erkin ba`sekege jaqinlasqanday, yag`niy paydalaniwshi ha`m satiwshilar bazar bahasinin` o`zgeriwine kem ta`sir etkendey boladi.

Talap ha`m usinis iymek siziqlari qansha mug`darda ba`sekeshi islep shig`ariwshilar yaki paydalaniwshilar bahasina qarap o`nim satpaqshi yaki satip almaqshi ekenligin ko`rsetedi. Biraq talap ha`m usinisti aniqlawda bahalar basqa sha`rtlerge qarap ta o`zgeriwi mu`mkin. Ma`selen, islep shig`ariwshilar satiw ushin arnalg`an tovarlar mug`dari tek g`ana bahag`a baylanisli bolmay, ba`lki islep shig`ariwshilar qa`rejetlerine de baylanisli. O`nimge bolg`an talap paydalaniwshi byudjetine de baylanisli. Bazar bahalari ha`mde tovarlar usinisina ekonomikalik jag`daylardin` o`zgeriwi ha`mde saliq siyasati da ta`sir etiw mu`mkin. Kerekli

mug`darda o`nim islep shig`ariw ushin shirket xojalig`ina qanday bahalar kerekligin, o`nim qiymatin tu`siriw arqali, islep shig`arilg`an o`nim mug`darin o`zgartirmesten a`melge asiriw mu`mkin, qa`rejetler kem bolsa, talap etilip atirg`an bahalar da kem boladi.

Talap ha`m usinis iymek siziqlari qansha mug`darda ba`sekeshi islep shig`ariwshilar yaki paydalaniwshilar bahag`a qarap o`nim satpaqshi yaki satip almaqshi ekenliklerin ko`rsetedi. Biraq talap ha`m usinisti aniqlawda bahalar basqa sha`rtlerge qarap ta o`zgeriwi mu`mkin. Ma`selen, islep shig`ariwshilar satiwi ushin arnalg`an tovarlar mug`dari tek g`ana bahag`a baylanisli bolmay, ba`lki islep shig`ariwshilar qa`rejetlerine de baylanisli. O`nimge bolg`an talap paydalaniwshi byudjetine de baylanisli. Bazar bahalari ha`mde tovarlar usinisina ekonomikalik jag`daylardin` o`zgeriwi ha`mde saliq siyasati da ta`sir etiw mu`mkin. Kerekli mug`darda o`nim islep shig`ariw ushin shirket xojalig`ina qanday bahalar kerekligin, o`nim qiymatin tu`siriw arqali, islep shig`arilg`an o`nim mug`darin o`zgartirmesten a`melge asiriw mu`mkin, qa`rejetler kem bolsa, talap etilip atirg`an bahalar da kem boladi.

Talap - o`nim bahasina baylanisli bolsa, paydalaniwshi da`ramadi ha`m basqa ko`rsetkishlerge baylanisli boladi.

Usinis o`nim bahasina ha`m usi o`nimnin` islep shig`ariw qa`rejetlerine baylanisli. Endi talap ha`m usinistin` tu`siwi yaki o`siwin analizlese: limong`a bolg`an bahalar o`zgeriwi, limong`a bolg`an talapqa qarap o`zgereme?

Eger da`ramat 5 protsentke o`skende, talap qanday o`zgeredi? Bul ma`seleni sheshiw ushin elastiklik tu`siniginen paydalanamiz.

Elastiklik – bir o`zgeriwshi mug`darin basqa mug`darg`a qarag`anda o`zgeriwin o`lshewshi, yag`niy o`zgeriwshi mug`dardin` bir protsentke o`zgeriwi da`rejesi na`tiyjesi basqa o`zgeriwshi mug`darin bir protsentke o`zgeriwi da`rejesine qanday ta`sir etiw tu`sindiredi.

Belgili mug`dardag`i tovarlardi bahag`a qarag`anda qatnasiqti, talapti bahag`a qarag`anda elastikligi arqali aniqlaw mu`mkin. Elastiklik – bizge tovar bahasin bir protsentke o`siwi talap iymek sizig`in neshe protsentke o`siwin ko`rsetedi? Usig`an uqsas korsetkishti analizlep shig`amiz. Mug`dar o`zgeriwin – (Q) menen bahani bolsa (R) arqali belgilep, o`nim bahasina qarag`anda talap elastikligin to`mendegi aniqlama arqali belgileymiz:

$$E_p = (\% \Delta Q) / (\% \Delta P)$$

Bul jerde: $\% \Delta Q$ - Q mug`dardi  $\%$  arqali belgilengen o`zgeris;

$\% \Delta P$ - R bahalardi $\%$ arqali belgilengen o`zgeris.

O`zgeriwshilerdi absolyut o`zgeriwin, o`zgeriwshilerdi da`slepki o`zgeriw da`rejesine qarag`anda o`zgeriwshilerdi ($\%$) li o`zgeriw delinedi. Biz bul bahag`a qarag`anda talap elastikligin to`mendegishe aniqlaymiz:

$$E_p = \frac{\Delta Q / Q}{\Delta P / P} = \frac{P}{Q} \frac{Q}{P}$$

Bahag`a qarag`anda talap elastikligi teris tu`sinik. Egerde tovar bahasi artsa, talap etilip atirg`an tovar mug`dari kemeyedi, sonin` ushin da (Q/P) qatnas teris esaplanadi, sog`an tiykarlanip ( $E_r$ ) – ko`rsetkishi teris ko`rsetkish. Berilgen ten`lemeden ko`riwimiz mu`mkin, bahag`a qarag`anda talap elastikligi o`nim mug`dari o`zgeriwine baylanisli bolip, bahalardin` o`zgeriwi menen bahani mug`darg`a qatnasina ko`beytkenine ten`. Biraq talap iymek sizig`inin` to`menge qarap bag`darlaniwinin` dawam etiw, o`zgeriwi mu`mkin, Baxa ha`m o`nim mug`dari bahasi barliq waqit o`zgerip turadi. Sog`an qaray, bahag`a qarag`anda talap elastikligi talap iymek sizig`inin` belgili tochkalarinda o`zgerip turadi. Bul jag`daydi siziqli talap iymek sizig`i arqali, yag`niy talap iymek sizig`i ko`rinishinde aniqlaymiz:

$$Q = a - bp$$

Bul funktsiya ushin Q/P qatnas barliq waqit bolip, (b) g'a ten', bul iymek barliq waqit elastiklik koeffitsientine iye emes.

Bizdi bahalar o'zgeriwine qarap basqa o'zgeriwshilerdi talap elastikligin payda etiwshi qatnaslar, yag'niy baha da qiziqtiradi. Da'ramadtin' o'zgeriwine qarap payda boliwshi talap elastikligi – talap etilip atirg'an tovar mug'darin protsent arqali aniqlang'an o'zgeriwin (Q) da'ramadtin' 1 protsentke o'skendegi da'rejesi qatnasina ten':

$$E_p = \frac{\Delta Q / Q}{\Delta I / I} = \frac{I}{Q} \frac{\Delta Q}{\Delta I}$$

Geypara tovarlarg'a bolg'an bahalar ta'sirin de tekseriw mu'mkin. Ma'selen, tsitrus o'simliklerinen apelsin ha'm mandarin bir-birinin' ornin toltiriwshi tovarlar bolip esaplanadi, yag'niy bir-birine bolg'an talap, ekinshisi bahag'a ta'sir etedi.

Talapti kesilisiwshen' elastikligi – bahag'a qarag'anda talap etilip atirg'an tovar mug'darin protsentlerde o'zgeriwin basqa tovarlarg'a qarag'anda bahalardi bir protsent o'siwin bildiredi.

Berilgen misalda apelsin ha'm mandaringe bolg'an kesilisiwshen' elastiklik talapqa juwap beretug'in elastiklik, sebebi olar bir-birin toltiriwshi tovarlar, bul o'nimler bazarda ba'sekelesedi: mandarin bahasinin' artiw apelsin bahasinin' kemeyiwine ha'm apelsinge qarag'anda bolg'an talaptin' artiwina alip keldi. Biraq barliq waqit ta, o'zgerisler usi jag'dayda bolmaydi, bazi bir o'nimler birgelikte isletilip, bahalar osiwi bir tovarg'a basqa tovardi uliwma paydalanilmawina alip keledi.

Usinis elastikligin basqasha aniqlap ko'rsetiw mu'mkin. Bahag'a qarag'anda usinis elastikligi – bul bahalar bir protsentke artqanda, talap etilip atirg'an o'nim mug'darin protsenttegi o'zgerisinen ibarat. Bul ko'rinstegi elastiklik barliq waqit plyus bolip (talapqa juwap berip), joqari bahalar na'tiyjesinde islep shig'ariwshilar o'nim mug'darin asiriwdan ma'pdar boladi.

Talap ha'm usinisti analizlewde waqittin' o'zgermes dep oylawin da ko'rsetip o'tiw kerek. Basqasha so'z benen aytqanda, eger biz bahalardi o'zgartirsek, talap ha'm usinis o'zgeriwi qanday boliwin, belgili waqittan son' talap etilip atirg'an o'nim mug'darin aniqlaw arqali ornatiwimiz mu'mkin. Eger biz qisqa mu'ddetli da'wirdi analizlep atirg'an bolsaq, qisqa mu'ddetli talap ha'm usinis haqqinda so'z baradi. Uliwma aytqanda, talap ha'm usinis iymek sizig'i qisqa mu'ddetli jag'day ushin, uzaq mu'ddetli jag'dayg'a qarag'anda o'zgeshe.

Bazar talabin, insan talaplarin qandiriwg'a bag'darlaw bazar ekonomikasini rawajlandiriwdin' barliq basqishlarina tiyisli. Ol o'zinin' bir basqishtan ekinshisine uliwma keleshekti ta'miynlegen halda bag'darlanadi.

Bul respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis Nizamshiliq palatasi ha'm Senatining' qospa ma'jilisindagi bayanatinda aytip o'tilgenindey tiykarg'i u'stirtin waziypalardan u'shinshisi kishi biznes ha'm fermerlikni rawajlandiriw barisindag'i islerdi teren'lestiriw ha'm ko'lemin ken'eytiriwden ibarat. Bul barada fermerlerge xizmet ko'rsetiw olardi kerekli materialliq resurslar menen ta'miynlew boyinsha bazar infrastrukturasi tu'rlendiriw protsessini tezlestiriw kerek.

Awil xojaliq o'nimlerine bolg'an talap ha'm usinis bazarin ha'r ta'repleme analizlep, xaliq araliq sawda baylanislarini barliw waqit u'yrenip bariw, du'nya ju'zi bazarinin' a'hmiyetleri ha'm o'zgesheliklerini esapqa alg'an halda oni kompleks tu'rde u'yreniw, xaliq araliq bazar talabi da'rejesinde satiwdi payda etiw za'ru'rliгин ha'mde sirtqi ekonomikalik xizmette marketing kompleksini bekkemlestiriw mashqalalarina bolg'an qizig'iwlardi aniqlap beredi.

II-BAP. DIYQAN HA'M FERMER XOJALIQLARINDA DIYQANSHILIQTI RAWAJLANDIRIWDIN' O'ZINE TA'N O'ZGESHELIKLERI HA'MDE ONIN' ANALIZI

2.1. Awil xojalig'inin' aymaqliq o'zine ta'n o'zgeshelikleri ha'm rawajlaniw da'rejesi

Xalqinin' yarimidan ko'biregi awilliq jerlerde jasap, miynet qilip atirg'an O'zbekstanda awillardag'i agrar qatnasiqlarg'a u'lken a'hmiyet berilip kelmekte. Sebebi-xaliq xojalig'indag'i ko'plegen salalardin' rawaj tabiwi, ko'p milletli xalqimizdin' abadanshilig'i ko'p jaqtan awil xojalig'i o'nimlerin islep shig'ariw menen baylanisli.

Bul ma'selenin' qanday o'mirlik haqiqat ekenligin ma'mleketimiz Prezidenti Islam Karimov Ministrler Komitetinin' 2008 jildag'i sotsial-ekonomikaliq rawajlaniwi ha'm ekonomikani reformalastiriw ma'seleleri taliqlawg'a arnalg'an jiynalisindag'i so'zinde de usunday degen edi: «Biz qayta-qayta ta'kirarlang'an mine usi bir haqiqatti jaqsi an'lap, ku'ndelikli o'mirimizde da'stu'r qilip aliwimiz kerek, bul haqiqat sonnan ibarat, yag'niy, diyqani bay bolg'an ma'mleket g'ana bay boladi...» Bul ulli maqsetti a'melge asiriw ushin ma'mleketimizde bekkem huqiqiy tiykar jaratilip, xaliq xojalig'inin', awil xojalig'inin' salalarinda a'meliy ha'm quram o'zgerisler a'melge asirilmaqta. Usig'an tiykarlanip aytiw mu'mkin, agrar saladag'i rawajlaniwdi tezletiw ushin ma'mleket awil xojalig'i salasinda wa'layat ha'm rayonlarda baslang'an reformalardi dawam ettiriw ha'm aqirina jetkiziw za'ru'r.

Ba'sekege jaramli o'nim islep shig'ariw ma'selesinde o'zinin' aniqlap aliw Qaraqalpaqstan ushin ju'da' a'hmiyetli. Bul jerde de awil xojalig'i ekonomikasi pu'tkil xaliq xojalig'inda tiykarg'i orin tutadi. Awil xojaliq o'nimlerin islep shig'ariw da, ka'rxananin', rayonnin' ha'm uliwma respublikanin' qa'niygelesiwi ta'biyiy resurslardan' mug'darina, qolay sha'rt-sharayatlarg'a tuwridan-tuwri baylanisli.

Qaraqalpaqstanda awil xojalig'i islep shig'ariwinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerinen ja'ne biri-ta'biyiy ha'm ekonomikalik sha'rt-sharayatlarg'a baylanisli. Ma'selege usi ko'z-qarastan qaralg'anda, Qaraqalpaqstan sharayatin basqa bir ha'm materialliq islep shig'ariw salasina qiyaslap bolmaydi. So'zsiz, ma'mlekttegi ha'r bir rayon ha'm islep shig'ariw ka'rxanalarinin' tek o'zine g'ana ta'n bolg'an ekonomikalik sha'rt-sharayatlari bar bolg'ana kibi, Qaraqalpaqstanda da aymaqliq awil xojalig'i salasin sho'lkemlestiriw ha'm rawajlandiriwda, ekonomikalik na'tiyjeligin asiriwda sheshiwshi a'hmiyetke iye.

Qaraqalpaqstan maydanlarinin' geografiyalik jaylasiwi, tiykarinan onin' egin maydanlari meridian sizig'ina ha'm ken'lik siziqlarina jantas ekenligi, bir ta'repten hawa rayi sharayatindag'i suwqliqti keltirip shig'arsa, ekinshi ta'repten, awil xojalig'i eginlerinin' bioklimat ha'm basqa ekonomikalik sharayatlarg'a shidamlilig'in, sa'ykesleniwshiligin asiriwda da a'hmiyetli rol oynaydi.

Tuwri, Qaraqalpaqstan Respublikasi jer maydani jaqtan ju'da' u'lken walayatlar qatarina kiredi. Bul jerde awil xojalig'inin' tu'rli eginlerin egiw ha'm jetistiriw, a'lpeshlew ha'm o'nim aliw ushin jeterli sha'rt-sharayatlar bar. Lekin ku'tilmegen hawa rayi sharayatlari(klimat injiqliqlari, topiraqtin' shorlaniwi, egiw mu'ddetlerinin' sheklengenligi, suw jetispewshiligi siyaqli qiyinshiliqlar awil xojalig'i o'nimlerin jetistiriw waqtinda a'dewir ta'shwish tuwdiriwi mu'mkin. O'zbekistan agrosanaatkontsernlerinde bazar reformalari mashqalalari menen shug'illaniwshi instituttin' izertlewler esap-kitabina qarag'anda O'zbekstanda suwg'arilatug'in maydanlardin' 1(bir) ball bonitetinin' Qaraqalpaqstandag'i qatnasi 1,69 ha'm 1,95 ti quraydi eken (3-kestege qaran').

Qaraqalpaqstan Respublikasi Aralboyi territoriyasinin' qubla ta'repinde jaylasqan bolip, Qazaqstan ha'm Tu'rkmennistan menen shegaralas. Onin' territoriyasi 164,9min' kvadrat kilometrdi, yag'niy, 16mln. 490min' gektardi quraydi.

2.1-keste

Paxta shiyki zati ha'm da'n jetistiriw
(egin maydanlarinin' ball esap-kitapli bahalari tiykarinda)

Respublika, wa'layatlar	Ortasha ball boniteti	O'nimdarliq (ga esabinda)		1 tonna o'nim ushin sariplanatug'in qa'rejet (o'zine tu'ser baha)	
		paxta	Da'n	Paxta shiyki zati	Da'n
Qaraqalpaqstan	41	13.4	18.7	49.7	25.3
Andijan	60	30.7	72.7	34.1	15.2
Buxara	53	31.9	36.7	36.1	18.9
Jizzax	50	22.3	15.6	32.9	17.8
Namangan	51	22.1	21.3	36.1	15.7
Nawayi	52	26.1	27.0	41.7	6.7
Qashqadarya	59	25.4	32.6	45.1	14.7
Samarqant	57	26.4	36.7	36.7	14.3
Sirdarya	60	22.3	15.0	36.6	26.2
Surxandarya	49	17.1	21.3	44.8	21.1
Tashkent	59	24.5	27.5	35.4	13.8
Ferg'ana	56	25.4	30.4	42.9	14.4
Xorezm	54	29.1	55.1	36.0	20.0
Ja'mi	55	24.1	25.0	39.0	17.4

Awilliq jerlerde 0,7 mln. xaliq jasaydi. Solardan miynetke jaramlisi 0,4 mln. adam. Jer maydaninin' 9/10 bo'legi awil xojalig'i eginlerin egiw ushin ha'm ekonomikanin' basqa salalarinda paydalaniw ushin jaramli esaplanadi. Aymaqtin' bir qansha rayonlarinda kishi tawlar ha'm taslaq maydanlar bar. A'miwda'rya eteklerinde otlaqlar ha'm batpaqliqlar bar bolip, jerdin' shorlaniwi na'tiyjesinde maydanlar agromeleorativ islew beriwge mu'ta'j bolip qalg'an.

Qaraqalpaqstang'a suw jetkeretug'in jalg'iz ta'biyiy derek-bul A'miwda'rya esaplanadi. Da'ryanin' o'zine ta'n o'zgesheligi sonnan ibarat, tariyxta bul suw deregi quidan quri «Jayxunda'rya» (yag'niy, arab tilinde bul «tentek», «jilli», «boysinbas» degen ma'nilerdi an'latadi) dep atalmag'an. Sog'an qaramastan, aymaqta suw ma'selesini ha'r dayim mashqala bolip kelgen, yag'niy, suw jetispewshiligi xaliq ushinda, egin maydanlari ushinda unamsiz ta'sir ko'rsetedi.

Eginler ishiwi kerek bolg'an suw da dalag'a quramali qurilg'an-qazilg'an suw kanallari (jap, salma) arqali jetip kelgeni sebepli maydanlardi o'z waqtinda, qandirip suwg'ariw isleri a'dewir qiyinlasti. Bunin' u'stine, ko'pshilik kanallarda, sonin' ishinde, ka'rxanalar ha'm xojaliqlar egin maydanlarin suwg'ariw payitinda basqariwg'a xizmet qilaturug'in ishki gidrotexnika qurilmalarina iye emes. Na'tiyjede ba'ha'r aylarinda awil xojalig'i ka'rxanalarinin' suwg'ariw payitinda za'ru'r suw mug'darin jiynawg'ada imkaniyati joq. Maydanlardi qandirip suwg'ariw isleride shala o'tkeriledi. Aqibette, biyshara diyxan ya ba'ha'rde eginlerin qandirip suwg'ara almay, ya jazda o'nip shiqqan eginlerin shamallata almay, qilg'an miynetleri ku'yip ketiw jag'daylari ko'p ushirasadi. Juwmaqlap aytqanda, egin maydanlarinin' meliorativlik jag'dayin qayta-qayta qadag'alap, tekserip, drenaj-kanallarinin' texnikaliq jag'dayin ha'r dayim qo'zden o'tkerip turiwdi sharayattin' o'zi talap qiladi.

Suwg'arilatug'in maydanlardi suw menen ta'miyinlew, suwdi o'lshep jetkerip beriw bul aymaqta ortasha 0,60-0,70 ko'rsetkishke iye. Bul gidromeliorativlik sistema, qollanilip atirg'an suwg'ariw texnologiyasinin' tap usi ku'ndegi da'rejesi esaplanadi. Usi ko'z-qarastan Qaraqalpaqstan sharayatin basqa wa'layatlar menen salistirip ko'retug'in bolsaq, suwg'ariwg'a jaramli suw menen ta'miyinlew na'tiyjeliginin' ko'rsetkishleri keskin pariqliq qiliwi mu'mkin. Misal ushin 1(bir) metr kub suw sariplap jetistirilgen o'nim ko'rsetkishi O'zbekstandag'i usunday ko'rsetkishtin' ortasha saninan derlik eki ese pa's. Bunnan sonday juwmaq kelip shig'adi, Qaraqalpaqstan aymag'inda suwg'arilatug'in maydanlardi suw menen ta'miyinlew limitin toliq qayta-qayta ko'rip shig'iw maqsetke muwapiq.

Jag'day soni ko'rsetedi, Qaraqalpaqstan Respublikasi rayonlari qosimsha suw resurslari menen ta'miyinleniwge ju'da' mu'ta'j ha'm bul mashqala unamli sheshilgendey bolsa, egin egiw, o'nim jiynaw menen baylanisli basqa mashqalalardin' sheshiliwi, na'tiyjeliq ja'nede artiw tezlesip ketken bolar edi. Sonin' ushinda, A'miwda'rya basseynindegi suw resurslarin donoriq (qosimsha) ja'rdem menen ta'miyinlew ilajlari imkaniyati barinsha tezirek sheshiw lazim. Bul

bolsa jergilikli ilajlarg`a, suwdi tejew boyinsha qilinip atirg`an barliq shara ha`m a`mellerge alternativ bir ilaj bolg`an bolar edi.

A`miwda`rya tasip aqqanda, da`rya jolinda eki da`rya ishinde ashilip qalg`an jerlerde de diyxanshiliq qiliw ushin jaramli jerler ushirap turadi. Bunday jerlerdi xaliqta «qayir jerler» dep ataladi. Mine usunday qayir jerler aymaqtag`i egislik maydanlardin` 1/10 bo`legin quraydi. Usilardin` da 1/3 bo`legine egin ekse boladi. Diyxanshiliq, bag`shiliq, ju`zingershilik, jipek tutlari ushin paydalansa bolatug`in maydanlar (o`zlestiriw koeffitsienti menen) derlik yarim million gektardi quraydi.

Investorlar qandayda bir iske reje menen qarji ajiratug`in bolsa, en` aldi menen ha`r ta`repleme o`lshep, min` tu`rli jollar menen tekserip keletug`in paydama`plerdi esaplap ko`redi. Olar tiykarinan to`mendegi ma`selelerdi aniqlap aliwdi basli maqset etip qoyadi:

- birinshiden, ko`zlengen maydanda ne egip, o`nim aliw mu`mkin.

- ekinshiden, aling`an o`nimge du`nya bazarlarinda ha`m ishki bazarlarda talap qay da`rejede.

- u`shinshiden, talap ku`sheye beretug`in bolsa, o`nim ko`lemin ko`beytiw imkaniyati talapqa say keledime.

- to`rtinshiden, jetistirilgen o`nimdi tasip ketiw imkaniyatlari talap da`rejesindeme.

- besinshiden, islep shig`arilatug`in o`nimdi ko`beytiw ushin rezervtegi imka`niyatlar ushin qansha qarji ajiratiw mu`mkin.

Qaraqalpaqstannin` saxiy jerinde paxta, gu`rish, biyday, qant la`blebisi, ayg`abag`ar, jipekshilik, qarako`lshilik o`nimleri, qawin-g`arbiz, kartoshka, ko`plep miywe, ju`zimshilik siyaqli ju`da` ko`p egin ha`m diyxanshiliq, qatar awil xojalig`i o`nimlerin jetistiriw imkaniyatlari bar.

Jetistirilip atirg`an o`nimlerdin` tu`rlerine shet elli adamlar arasinda qiziqip atirg`anlar ko`p. Olar a`sirese paxta, pille, qawin, ju`zim, qubla klimati miyweleri, erte piser pomidor, bolgar burishi, piyaz, chisnok ha`m tag`i basqalarg`a ju`da`

qizig'adi. Rossiya ha'm Qazaqstan qala-awillarinda atap o'tilgen o'nimlerge, paxtag'a qizig'iwshiliq ha'm mu'tajlik ju'da joqari.

Qubla zonada jaylasqan shirket ha'm fermer xojaliqlari paxta ha'm da'n o'simliklerin egiw, jetistiriw, sharwashiliq o'nimleri ha'm pille jetistiriwge ko'birek sa'ykeslengen bolip, bul zonada uliwma Qaraqalpaqstan paxtasinin yarimi, jipek talasinin 80%ti, joqari sapali qarako'lshilik o'nimlerinin tiykarg'i bo'legi jetistiriledi.

U'lkenin arqa zonasi aymag'inda jetistiriletug'in o'nimler egiletug'in maydannin u'shten eki (2/3) bo'legi jaylasqan bolip, bul maydanlar ko'birek gu'rish, paxta, jon'ishqa jetistiriwge, qalg'an maydanlarda sharwa mallarin ta'rbiyalawg'a mo'lsherlengen. Bul zonada sharwanin u'shten bir(1/3) bo'legi ta'rbiyalanadi.

Moynaq rayoninda (ten'iz boyi zonasi) awil xojaliq o'nimlerin jetistiriw aytarli da'rejede rawajlanbag'an, ko'birek sharwa mallarin bag'iwg'a, ja'rdemshi diyxan-fermer xojaliqlari ushin paydalaniwg'a tapsirilg'an.

Tarawlar-ara balansta ko'rsetilgen mag'liwmatlarga qarag'anda Qaraqalpaqstan Respublikasi O'zbekistanda suwg'arilatug'in maydannin 9,7%ti, xaliqtin 6,1 tin qurag'an halda, jetistiriletug'in jalpi awil xojaliq o'nimlerinin tek g'ana 2,7%tin g'ana jetistirip bere aladi.

Keyingi jillarda Qaraqalpaqstan awil xojalig'inda unamli o'zgerisler, alg'a ilgerilewler ko'zge taslanbaqta. Respublika awil xojalig'inda mu'lkshilik qatnasiqlari ha'm ekonomikanin ko'p ukladli formasin rawajlandiriw maqsetinde qatar sho'lkemlestiriwshilik-huqiqiy, sotsial-ekonomikaliq sha'rt-sharayatlar jaratildi. A'melge asirilg'an ilajlar na'tiyjesinde ma'mleket awil xojalig'i ka'rxanalarin shirketlerge, fermer xojaliqlarina aylandiriw ushin, awil xojalig'i o'nimlerin islep shig'ariw ushin tiykar bola aladi.

Usig'an qaramay, respublikada paliz, ot-jem jetistirwde, sharwa mallarin ko'beytiriwde a'dewir mashqalalar jiynalip qalg'ani ko'zge taslanadi. A'sirese, 2003 ha'm 2004 jillarda suw jetispewshiligi sebebli maydanlardi suwg'ariw

a`dewir keshiktirilip, onin` u`stine dalalar o`tken jildag`ig`a salistirg`anda suwdi kem ishkenligi sezilip qaldi. Mine usinday ta`biyat injiqliqlari sebepli son`g`i u`sh-to`rt jilda respublikada paxta ha`m sali o`nimin toplawda kemshilik sezildi. Degen menen, 2006 jilg`a kelip awhal derlik jaqsilandi, a`sirese sali o`nimi kereginen artiq jetistirildi.

Awil xojalig`i tarawinda o`zgerisler basqa tarawlarda da o`zgeris jasawg`a tuwridan-tuwri ta`sir qiliwi so`zsiz. Respublika egin maydanlarin zonalarg`a ajiratiw ha`m olardi tu`rli qa`nigeliklerge sa`ykeslendiriw, yag`niy, ekonomikalik-klimatliq zonalarg`a ajiratiwda, olardin` belgili egin o`zgesheliklerin ekonomikalik na`tiyjege qaray bag`darlaw, ot-jem ha`m sharwa o`nimlerin, sonday-aq, basqa awil xojalig`i o`nimlerin jetistiriwde sa`ykesleniw shara-ilajlarin sinaqtan o`tkeriw za`ru`r.

Du`nya bazarlarinda qaraqalpaq jon`ishqasina talap artip baratirg`ani ha`m jon`ishqanin` bahasi asip baratirg`ani bu`gingi ku`nde ko`p aytilmaqta. Jon`ishqa a`iyemgi zamanlardan berli Tu`rkistan dalalarinda en` jaqsi ot-jem sipatinda ko`plep egilgen. Onnan joqari o`nim aling`an, qalaberse, jon`ishqani ta`rbiyalaw a`dewir an`sat bolg`an. Tilekke qarsi, sharwa mallari ushin ku`ta` toyimli mine usi ot-jemdi jetistiriw ha`zirgi payitta ju`da` kemeyip ketti.

Respublika xalqi arasinda o`simlik mayina bolg`an mu`ta`jlik ju`da` joqari. Biraq ha`zirshe jergilikli sharayatta islep shig`arilg`an may xaliq mu`ta`jligin toliq qanaatlandira almay atir. Qaraqalpaqstanda ju`z jillar dawaminda gu`nji ha`m basqa da`nli o`simliklerden may alinip, xaliq ta`repinen tutinilg`an. Endilikte bolsa tap usi maqsetlerde ayg`abag`ar o`simliginen de may aliw jolg`a qoyilg`an. Ayg`abag`ar-joqari o`nimli, kem miynet talap qilatug`in o`simlik. Egin maydanlarinan mine usi o`simlikti jetistiriwde de paydalanilsa maqsetke muwapiq bolar edi.

Ten`iz boyindag`i (orayliq) zona ha`m og`an jaqin aymaqtag`i egin dalalari ushin Qaraqalpaqstang`a, onin` ta`biyatina say, tutiniw ushin ju`da` a`hmiyetli

o`simliklerdi o`stirib, respublikanin` sotsial-ekonomikaliq jaqtan jedel rawajlaniwin ta`miyinlese boladi.

Sonday qilip, respublikada diyxanshiliq o`nimlerin jetistiriw a`dewir pa`seydi. Endi tiykarg`i itibar sobiqli da`n eginlerin jetistiriwge qaratildi. Bul barista bir qansha utislar da ko`zge taslanip qaldi. Bul-nan o`nimleri menen o`zin-o`zi ta`miyinlew din` o`siwi, import boyinsha un aliw din` kemeygenligi, egin maydanlarinan maqsetli paydalaniw, o`nimdarliqtin` asqanlig`i, da`nli eginler jalpi o`nimnin` ko`beyiwi na`tiyjesinde sonday ko`rsetkishlerge erisilgen edi.

Paxtashiliqti rawajlandiriw ushin ma`mleket ko`leminde ilajlar belgilenip, ko`plep uriniwlar qiliniwina qaramastan, son`g`i jillarda aymaqta paxta jetistiriw sezilerli da`rejede kemeydi. Agrar tarawda reformalar baslaniwi na`tiyjesinde respublikada kartoshka jetistiriw menshik maydanlar moynina o`tti, lekin usig`an qaramastan, kartoshka jetistiriw ju`da` kemeyip ketti.

Respublikada ot-jem eginlerin egiw de kemeyip barmaqta. Bul sharwa mallarinin` da kemeyiwine ha`m ot-jem bazasinin` awhali jamanlasiwina sebep bolmaqta. Bulardin` barlig`i aqibette islep shig`ariw pa`tinin` pa`seyiwine, sharwa mallari ha`m quslar saninin` qisqariwina, su`t, go`sh, ma`yek ha`m teri jetistiriw din` kemeyiwine alip keldi.

Awilliq jerlerindegi traktor parkleri ta`miyinleniwi kerek bolip qaldi, olardag`i mashinalardin` tiykarg`i bo`legi isletile berip, iske uliwma jaramsiz bolip qaldi, ha`tteki ko`pshiliginin` isletiw mu`ddeti o`tip ketken. Ko`rsetkishler sani jag`inan shamalap salistirmali ko`rsetkishlerdin` uliwma bag`darin g`ana ko`rsetedi. Real turmista bul jag`day qag`azdag`idan a`dewir jaman. Eger mashinalardin` xizmet qiliw mu`ddetinin` esap-kitabina, isletiw da`wirindegi ekonomikaliq na`tiyjelik ko`rsetkishlerine itibar beretug`in bolsaq, jag`daydin` ja`nede jamanlig`i aydinlasadi. Sebebi-xizmet qiliw mu`ddeti o`tip ketken mashinalar qayta-qayta ta`mirlene berip, qayta-qayta isletile bergennen son`on`lanarmedi.

Esap-kitaplar soni ko`rsetedi, xojaliqlar traktorlardi ta`mirlep, iske tu`siriw ushin qilinatug`in qa`rejetler, ekonomikalıq na`tiyjelik ko`rsetkishleri pa`seyiwi na`tiyjesinde uliwma sarip-qa`rejetler ko`beygen. Eger jaqin jıllar ishinde bul barista o`z waqtında jiddiy shara-ilajlar islep shig`ilip, a`melge asirilmasa awhal beter jamanlasip ketiwi turg`an ga`p. Ha`zirden-aq, traktorlardan paydalaniw mu`ddeti (yag`niy, olardin` xızmet ko`rsetiw da`wiri) asip ketkenligi uliwma awhaldi aydin ko`rsetetug`in fakt.

Lekin bazar ekonomikasi qatnasiqlarina o`tiw da`wirinde, texnikag`a, resurslarg`a, awıl xojalig`i o`nimlerine baha belgilewde o`zgerisler ju`z berip turg`an bir payıtta awıl ka`rxanalari ushin ajratilip atirg`an finanslıq ja`rdem mug`darlari ju`da` az. Bul bolsa ha`zirgi payıtta qiyin ekonomikalıq awhalg`a tu`sip qalg`an awıllıq jerlerdegi jag`daydi jaqsilay almaydi. Jan`a texnikani satip aliw ushin xojaliqlarda amortizatsiya fondlarinan paydalaniw jaqsi na`tiyje beriwi mu`mkin edi. Lekin ha`zirgi waqıtta bul fond qarjilari da maqsetsız sariplanip, tek 20-40% qarjidan g`ana ko`zlngen maqset ushin paydalanılmaqta.

Awıl ko`rxanalarin texnika menen ta`miyinlewdi jaqsilaw maqsetinde mashina-traktor parklerinin` islerin rawajlandiriw za`ru`r. Olarg`a azg`an qarji jumsap, awıl miynetkeshleri ushin ushin paydali ha`m na`tiyjeli sherikke aylandirip alsa boladi.

MTPlardin` rawajlaniwi ushin ma`mleket o`zinin` sponsorlıq ja`rdemin ko`rsetiwi kerek. Bunnan tisqari, topiraqtin sapasin jaqsilaw ushin energiya saripin tejeytug`in texnologiyalardi engiziw, olardi ilimiy jaqtan tiykarlaw da za`ru`r boladi. Usınday shara-ilajlar na`tiyjesinde kem kem qa`rejet qilip, dala islerin ja`nede janlastiriw, janilg`i maylaw materialların ha`r gektar esabına 13-25% tejew mu`mkin boladi.

Fermer ha`m diyxan xojaliqlari ushin xızmet qilatug`in MTPlardi sho`lkemlestiriw, rawajlandiriwda ele sheshilmegen a`dewir mashqalalar bar.

Ha`zirgi payıtta bul mashqalanin` u`zil-kesil sheshiliwinen u`mit joq. xızmet ko`rsetiw haqılarınin` u`zlıksız o`sip bariwi (eginler, jerge islew beriwi, jiyin-terim

ha'm t.b.)da ma'selenin' sheshiliwinde tog'anaq bolip turipti. Bul bolsa birinshiden, sarip-qa'rejetti ja'nede ko'beytedi, ekinshiden, xojaliqlar, fermerler, xizmet ko'rsetiwdin' ju'da' joqari bahadalig'inan shorship qaladilar, u'shinshiden, bulardin' barlig'i o'nimnin' o'zine tu'ser bahasin asirip jiberedi. Na'tiyjede o'nimlerdi satiw qiyinlasadi, ma'pdarliq pa'seyip ketedi. Usilardi na'zerde tutqan halda, fermer ha'm diyxan xojaliqlarina texnika satip aliwi ushin uzaq mu'ddetli qariz beriw ma'selesin oylap ko'riw kerek boladi. Eger usinday qarizlardi beriw mu'mkin bolsa, xojaliqlar MTP ko'rsetken xizmetke jarasa to'lew qarjilari deregine iye bolar edi. Usi ba'nede xizmet tu'rleri kalkulyatsiyasinda amortizatsiya grafasinan waz keshiw de mu'mkin bolar edi. Negedur tap mine usi grafa kalkulyatsiyada 32% ti iyelep turipti. Eger biz xizmetke haqi to'lew imkaniyatini joqarida ko'rsetip o'tkenimiz siyaqli sheship bere alsaq, xojaliqlar agrotexnika ilajlarin o'z waqtinda orinlawg'a muwapiq bolar edi. o'z na'wbetinde MTPlar da xizmet ko'rsetiw tu'rlerin ko'beytiw, xizmet sapasin asiriw, o'zlerinin' qarizlarin to'lewi, jan'a texnika satip aliw, is orinlarin ha'm sha'rt- sharayatlarin jaqsilaw imkaniyatlarina iye bolar edi. Xojaliqlir, fermerler ha'm diyxanlar bolsa kooperativlerge birlesip, jan'a texnikani satip aliwi yamasa MTPlarg'a alternativ halda xizmet ko'rsete alatug'in basg'a bir mekeme du'zip alar edi. Demek, qaysi bir texnikag'a mu'tajlik ku'shlirek ekenin bilip alip, usinnan keyin g'ana sol texnikag'a yaki xizmetke bolg'an mu'tajlikti qanaatlandiriw yaki texnikani xojaliqqa sawg'a qilip beriw imkaniyati tuwiliwi mu'mkin.

Uzaq mu'ddetli qarizlardi ko'binshe o'nimdi qayta islew menen shug'illaniwshi ka'rxanalar aliwi maqsetke muwapiq boladi. Sebebi, qariz qarjilarin olardan natural halinda (o'nim halinda) aliw mu'mkin. Eger iri ka'rxanalar xojaliqlarg'a investitsiya qarizlarin o'nimler ko'rinishinde bolsa da u'ziwi mu'mkin. Bunda da kepillikli bazar ekonomikasi, ha'm kepillikli investitsiya qarizlarin qaytarip beriw imkaniyatlari ashiladi.

Bul barista soni da belgilep o'tiw za'ru'r, istin' alg'a jilisiwi ushin aldin-ala ha'r bir xojaliqta sho'lkemlestiriwshilik- ekonomikalik shara-ilajlar ko'rilip, olar

texnologiyaliq ta`rtiptin` qatan`lasiwi, qarjilardin` na`tiyjeli sariplaniwi, isler shig`ariw sistemasinin` bazar kon`yunkturasina say ra`wishte o`zgere aliwi, miynetti sho`lkemlestiriwde zamanago`y usillardan paydalaniw, sonday-aq, xojaliqlar, shirketler is-ha`reketinde ishki rezerv imkaniyatlarinan paydalaniwdi da oylap ko`riw lazim.

Joqarida belgilep o`tilgen shara-ilajlar qansha tezirek a`melge asiriwdan tisqari, soni bo`lek atap o`tiw kerek, Qaraqalpaqstan Respublikasindag`i jergilikli awil xojalig`i bazasi ma`mleketimizdegi basqa aymaqlarg`a salistirg`anda a`dewir keyinde ekenligi ma`lim bolip qalmaqta. Ka`plegen shirketler, diyxan-fermer xojaliqlari ishki xojaliq rezervleri imkaniyatlarinan, o`nimnin` o`zine tu`ser bahasin pa`seytiw esabinan keletug`in na`tiyjeden paydalaniw islerin za`ru`r da`rejede epley almay atir. o`zine tu`ser baha, erkin bahanin` o`sip bariwina qaramastan, islep shig`ariwda rentabellik da`rejesin ko`teriw a`dewir qiyin keshpekte.

Bunin` ushin bolsa, ha`r bir xojaliqtag`i jer, suw, energetika ha`m basqa resurslardan ilimiy tiykarda, aqilg`a muwapiq paydalaniw imkaniyatlarin izlep tabiw, rezervlerden intensiv paydalaniwdi u`yreniw za`ru`r. Ko`plegen xojaliqlarda jol qoyilip atirg`an kemshiliklerden, atap aytqanda, xojaliqsiz, biyparwaliqtan waz keshiw materialliq ha`m pul-qarji qurallarinan aqilg`a muwapiq paydalaniwdi u`yreniw, tayar o`nimlerdi israp qilmaw, sapasin saqlap qala aliw ha`m usi tiykarda islep shig`arilg`an o`nimnin` ekonomikalig na`tiyjeligin asiriw haqqinda da oylap ko`riw kerek.

2.2. Diyqan ha`m fermer xojaliqlarında diyqanshilik (O`simshilik)

tarmaqlarinin` ekonomikasi ha`m ha`zirgi jag`dayi

Agrarlik sektor u`lken eki tarawdan turadi: diyxanshilik ha`m sharwashiliq. Diyqanshilik basli orindi, onin` u`lesine awil xojalik o`niminin 80%ti tuwri keledi. Diyxanshilik tarawlari paxtashilik, gallehilik, baw-baqsha, paliz, miyueshilik, juzimgershilik, ot jem eginlerinen ibarat.

Qaraqalpaqstan Respublikasindag`i egislik jerlerdin` ko`lemi 430 min` gektar. Sonin` 45% ine paxta, 35% g`a`lle, 10% baw-baqsha, paliz miiwe ha`m 10%ine ot jemlik eginler egiledi. Diyxanshiliqtin` en` basli tarawi paxtashilik. Qaraqalpakstan Respublikasinda paxtashilik penen 13 rayon, 120 ha`r qiyli menshik formasindag`i karxanalar shug`illanadi. Ha`r jili bul ka`rxanalar 260-300 min` tonna paxta ma`mleketke satadi. Ma`mleketlik paxta tazalau karxanaları bul shiyki zattan 90-100 min` tonna paxta talshig`i alip, eksportka shig`aradi.

Qaraqalpaqstan Respublikasinin` awil xojalig`i 3 zonag`a bo`linip jaylastirilg`an ha`m qa`nigelestirilgen: Qizilqum-usturt, Orayliq ha`m Aral boyi zonaları.

Qizilqum-usturt zonasi tiykarinan qarako`lshilik tarawina qa`nigelestirilgen, bunda qoyshiliq tarawi jaylasqan.

Oraylik zona - bul diyxanshiliqqa qa`nigelestirilgen: paxta, sali, biyday, bay-baqsha, miyue, ot-jem eginleri egiledi.

Aral boyi zonasinda baliqshiliq, sharwashiliq, bahali hayuanat terilerin jetistiriwshi xojaliqlar jaylasqan.

Awil xojaliq tarawin jaylastiriw ta`big`iy ha`m ekonomikali sharayatlarg`a, o`nimnin tu`rlerine bazardin` ha`m qariydardin talabina o`nimlerdin` satiliw bahasina, awilliq jerlerdegi qorlarga, awil xojaliq o`nimlerin qayta islewshi ka`rxanalardin` quwatlig`ina transport sharayatlarina, ilimiy-texnikalik progresti o`ndiriske eniziwge baylanisli.

Paxtashiliq - O`zbekistan ha`m Qaraqalpaqstan Respublikalarinda awil xojalig`inin` basli tarmagi. Onin` u`lesine respublika awil xojalig`inin` da`ramatinin` 75% i tuwri keledi. Egislik jerlerdin` 45%ien paxta egiledi ha`m onda awil xojalig`inda diyxanlardin` 70%i isleydi.

Paxta suwg`arilip egiletug`in egin ha`m ol adam miynetin ko`p talap etedi. Paxtani ekkennen tap oni jiynap alg`ang`a shekem 120 dan aslam jumistin` operatsiyasi islenedi. Sonin ushin paxta miynet resurslari tig`iz ha`m ko`p bolgan rayonlarg`a jaylastiriladi.

Paxta ha'zirgi waqitlarda du'nyada 80 ma'mlekette egiledi. A'sirese ol AQSh, Qitay, Meksika, Indoneziya, Indiya, O'zbekistan, Iran, Turkiya, Izrail, Arabiya ellerinde ken' tu'rde tarqalg'an. Ha'r jili du'nya ju'zi ma'mleketlerinde 10-15 mln tonna, al tek O'zbekistan Respublikasinda 1,3-1,4 mln tonna paxta talshig'i jetistiriledi. O'zbekistan Respublikasinda paxta ha'r jili 2,1 mln gektar jerge egilip ha'r bir gektarinan ortasha 650 kg paxta talshig'i alinadi. Ha'r bir jan basina jetistirilgen paxta talshig'i 60 kg di quradi.

Paxta ma'mleketimizge ekonomikaliq jaqtan en' bir paydali eginlerdin biri. Paxtadan basqada ha'r qiyli o'nimler alinadi: ha'r bir tonna paxtadan 350 kg paxta talshig'i, 100 kg o'simlik mayi, 420 kg gunjara ha'm 110 kg shigit kabig'i adinadi. Bulardan baskada paxtadan lak, glitserin, jasalma teri, ayna ha'm da'ri-darmaqlar islenedi. Toqimashiliq sanaatinda islenetug'in tovarlardin' 75%i paxta talshig'inan alinadi. Paxtashiliq toqimashiliq sanaatinin' ha'm mal sharwashilig'inin' rawajlaniwina mu'mkinlik beredi. O'ytkeni, paxta gunjarasi mallar ushin en' jug'imli ot-jem. Onin quraminda 40 % belok bar.

O'zbekistan Respublikasi o'zinin' paxta talshig'ina bolg'an talabin toliq qanaatlandirip g'ana qoymastan, 1 mln. tonna talshiq sirt ellerge shig'arip satiladi. O'zbekistan Respublikasinda eksportqa shig'arilg'an tovarlardan aling'an daramattin' 60% i paxta talshig'inan alinadi.

O'zbekistan Respublikasinda 149 paxta tazalaw zavodlari ha'm bir neshe toqimashiliq fabrikalari bar. O'zbekistan Respublikasinda ha'r bir adamg'a 300 metr kv. gezeleme tuwri keledi.

Qaraqalpaqstan Respublikasinda 144 min' gektar jerge paxta egilip, onnan ha'r jili 200-230 min' tonna alinadi. Zu'ra'a'tlik 20%i quraydi. Paxtashiliqtin' ekonomikasın rawajlandiriw ushin jerlerdin' meliorativlik jag'dayin, suwg'ariw sistemalarin, agrotexnikaliq qa'delerin jaqsilay otirip zu'ra'a'tlikti arttiriw, jerge iyelik qatnasti du'ziw, yagniy oni ijarag'a, diyqan fermerlerge, kesip aliwshig'a, aktsionerlik ja'miyetine uzaq mu'ddetke paydalaniwg'a beriw, paxtashiliq penen shug'illaniwshi ka'rxanalarda o'ndiristi basqariwdin' en' qolayli, tiyimli

formalarin tan`lap aliw, awil xojaliq ka`rxanalarinan, fermerlerden paxtanin` satip aliw bahasin duris belgilew, paxtani jetistiriwshi ka`rxanalar menen oni qayta islewshi, talshiqti satatug`in, bank ha`m salik alatug`in qariydar bar bazarlardi izertlew ha`m tan`lap aliw, elimizdin` ha`r bir region ushin paxtanin` sapali, za`ru`rli sortlarin tan`lap aliw, paxtanin tazalig`ina, talshig`inin` uzinlig`ina ayriqsha kewil bo`liw, qayta islewshi ka`rxanalardi paxta shiyki zatqa jaqin jaylastiriu ha`m infrastruktura tarmaqlarin rawajlandiriw kerek.

G`a`lleshilik. G`a`lle o`nimlerinin` g`a`rezsizligine erisiw O`zbekistan Respublikasi hu`kimetinin` mudami diqqat orayindag`i ma`sele. O`ytkeni g`a`lle o`nimlerinin` molshilig`ina erispey turip elimizdi sotsialliq ekonomikalik rawjlandiriwg`a, eldin` qorg`aniw qu`diretin, xaliqtin` iske qizig`iwshilig`in ta`miynlew mu`mkin emes. G`a`lle aziq-auqatliq o`nim retinde onin` bir qansha artiqmashliqqa iye ta`repleri bar g`a`lle, go`sh, su`t o`nimlerin jetistiriw ushin sharwa mallarin ot-jem a`hmiyetindegi eksportliq ha`m importliq tovar, ol uzaq waqitlarg`a jaqsi saqlanatug`in o`nim. Ol elimizde aziq- awqat rezervlerin du`ziwde strategiyaliq a`hmiyetke iye ha`m uzaq araliqqa tasiwg`a qolayli o`nim.

Diyqanshiliq eginlerinin` du`zilisini belgileyug`in birinshi faktor awqatliq zatlarg`a bolg`an xaliqtin` talabi. Sonliqtanda g`a`lleshilikke egislik jerlerdin` 12% ine ten` edi, al ha`zir g`a`lle 2.8 mln gektar jerge egildi. Bul uliwma egislik jerlerdin 32%ine ten`. G`a`lleshilik penen respublikanin` barliq rayonlari derlik shug`ullanadi. O`zbekistan Respublikasinda 8 mln. tonnadan aslam g`a`lle jetistiredi.

G`a`llenin` g`arezsizligine erisiwge sirt ellerden qimbat bahadag`i satip alinatug`in biydaydi azaytiwg`a O`zbekistan Respublikasinda toliq mu`mkinshilikler bar. Olar biyday ushin o`nimdarli jerlerdi bo`lip shig`ariwdan zu`ra`a`tliligin arttiriwdan tuximgershilik jumisin jaqsilawdan, agrotexnikaliq qa`delerdi toliq qollaniwdan jergilikli (organikalik) to`ginlerdi, da`rislerdi tiyimli paydalaniwdan, jerlerdin` meliorativlik jag`dayin jaqsilawdan kollektor drenajlar sistemasin duris paydalaniwdan biydaydin`, satip aliw bahasin joqarilatiw arqali

diyqanlardin` qizig`iwshilig`in arttiriwdin` awilliq jerlerde g`a`lleden tayar o`nimler tayarlaytug`in qarazlardi, ka`rxanalardi du`ziwden ibarat.

**Kartoshka jetistiriwdin` ekonomikasi.** Kartoshka- a`hmiyetli awil xojaliq eginlerinen biri. Ol aziq-awqat, spirt, ot-jem ushin paydalanadi. Egerde kartofeldin` zu`ra`a`tligi 300 ts bolsa ha`r bir gekardan 110500 ot-jem birligi alinadi. Kartofeldin` kraxmallig`i ortasha 17% bolg`an jag`dayda ha`r bir tonna kartofelde 170 kg kraxmal, 990 kg (bilamiq) aliw mu`mkinshiligi bar.

Kartofel O`zbekistan Respublikasinda da egilip, ha`r jili 360-460 min` tonna o`nim jetistiriledi.

Ovosh jetistiriw O`zbeksitannin` ta`biyy jag`dayi, toprag`i, temperaturasi ovosh-paliz eginlerin jetistiriuge juda kolayli. Respublikada juzden aslam ovosh-paliz jetistiretugin rayonlar, xojaliklar, karxanalar bar. Xar jili respublikada 4-5 mln tonna ovosh ha`m paliz o`nimleri jetistiriledi.

Ovosh eginlerinin` sortlarin ( shidamli, tez piser h.t.b ) selektsiya joli menen jetistiriliwi kerek. Ovosh o`nimlerine sarp etiletug`in materialliq zatlardin` bahasin esapqa ala otirip, onin` o`zine tu`ser bahasin arzanlatiw, onin` satiw bahasin o`nimdi tayarlawshilar ushin ziyan bolmastay da`rejede belgilew talap etiledi.

Ovosh o`nimlerin jabiq xawada jetistiriw paydali. Teplitsada ovosh jetistiriw bir qansha artiqmashliqq iye.

Miyue en` bahali, adam organizimine za`ru`rli aziq-awqatli zat. Sonliqtan jilina ha`r bir adam ortasha 113 kg miyweni paydalaniwi normalastirilgan. Za`ru`rli jillar bag` ko`p da`ramat ha`m paydali bolip esaplanadi. Bag`shiliqtin` o`zine ta`n bolg`an o`zgeshelikleride bar. Ma`selen, miyue tez buzilg`ish.

O`simshilik ma`mleket awil xojalig`inin` en` tiykarg`i tarmagi esaplandi. Onin` awil xojalig`inda islep shig`arilg`an ja`mi jalpi o`nimdegi salmag`i keyingi jillari 80-90 protsenti, tovar o`nimi quramindag`i salmag`i bolsa 80-82 protsenti quraydi. Awil xojalig`inin` o`simshiliklik tarmag`i:

- da`n-ga`lleshilik (biydayshiliq, salishiliq, ...);

- texnika eginleri (paxtashiliq, kendirshilik, temekishilik, la`blebishilik, ...);
- kartoshkashiliq;
- baw-baqshaliq (kapustashiliq, pamidorshiliq; ...);
- palizshiliq (qawinshiliq, g`arbizshiliq; ...);
- baqshiliq (ju`zingershilik, ekrikshilik, almashiliq; ...)

ha`m basqa tarmaqlardan ibarat boladi.

Bul tarmaqlarda biyday, arpa, sali, ma`kke da`ni, ma`sh, paxta shiyki xati, temeki paqali, kendir, kant la`blebi, piste, kartoshka, pamidor, qiyar, kapusta, geshir, qawin, g`arbiz, ju`zim, alma, erik, g`oza, a`nar ha`m basqa o`nimler jetilistiriledi. Olar qayta islew sanaati tarmaqlari ushin shiyki-zat, xaliq ushin bolsa aziq-awqat o`nimleri esaplaandi.

O`simlikshilik tarmaqlari arasinda ishinde paxtashiliq penen g`a`lleshilik ma`mleket ko`leminde strategiyaliq a`hmiyetke iye. Bul tarmaqlar respublikadag`i iri ha`m a`hmiyetli esaplang`an «Wzdonmahsulot», paxta tazalaw sanaati, toqimashiliq ha`m jen`il ha`mde nan o`nimleri ka`rxanalarin shiyki-zat penen ta`miyinleydi. Na`tiyjede millionlab isshi-xizmetshiler jumis ha`mde da`ramat penen ta`miyinlenedi.

Paxta talasin satiw na`tiyjesinde ma`mleket valyuta tu`siminin` 55 protsentine jaqini alinbaqta.

Respublika o`simlikshilik tarmaqlarinda insan salamatlig`i ushin kerek bolg`an tu`rli o`nimler jetistiriledi. Sonin` ishinde, ekinshi nan esaplang`an kartoshka, ovosh, paliz ha`m baqshiliq o`nimleri ha`m basqalar. Keyingi jillarda tarmaqta da`riger o`nimler jetistiriwge de o`z-aldina itibar berilmekte.

Olardin` ko`btrek jetistiriliwin turaqli jolg`a qoyiw ma`mleket xalqinin` bul boyinsha talabin qandiriw menen birge sirtqi bazarda ko`birek satiliwin da ta`miyinleydi. Bul bolsa valyuta tu`siminin` asiwina alip keledi.

Awıl xojalıg`inin` o`simlikshilik tarmaqlarında ishki ha`m sirtqi bazar talabin qandira alatug`in tu`rli tu`rdegi o`nimler ma`mleket siyasatin itibarg`a alg`an halda jetistirilmekte.

O`simlikshilik tarmaqlarında jetistirip atirg`an o`nimlerdin` na`tiyjeliligi bir qansha ko`rsetkishler ja`rdeminde aniqlanadi. Olar mugdar (natural) ha`m qun formasında ko`rinisnde boladi. Sonnan, egin tu`rleri boyinsha 1 gektar maydannan aling`an zu`ra`a`t, yag`niy eginlerdin` zu`ra`a`tliligi, aziq-awqat eginleri boyinsha qosimsha ha`r gektardan aling`an aziq-awkat birligi mug`dari aniqlanadi. Oni aniklaw ushin ja`mi jetistirilgen zu`ra`a`tti usi zu`ra`a`t aling`an egin maydanına bo`listiriw lazim. Bunin` ushin to`mendegi formuladan paydalaniw mu`mkin:

$$\Xi x = \frac{Яx}{X_M}; \quad O\delta = \frac{\sum O\delta}{O\delta_{_M}}$$

Bunda: E_x – egin tu`rlerinin` zu`ra`a`tliligi, ts/ga;

O_b – bir gektardan aling`an aziqa birligi, ts/ga;

Y_{a_x} – jalpi aling`an zu`ra`a`t, tonna yamasa tsentner;

$\sum O_b$ – ja`mi aling`an aziqa birligi, tonna yamasa tsentner;

X_m, O_{b_m} – zu`ra`a`t, aziqa birligi olingan maydan, ga.

Bir gektar egin maydanına, aling`an bir tsentner zu`ra`a`t ushin sariplang`an o`ndiris qa`rejetleri (miynet, qarji), olardin` ja`mi sariplang`an miynet ha`m qarji qa`rejetlerin zu`ra`a`t aling`an maydan yamasa ja`mi zu`ra`a`t mug`darına bo`listiriw na`tiydesinde aniqlaw mu`mkin. Bunin` ushin usi formuladan paydalaniw lozim:

$$X_{\text{ga}} = \frac{\sum ИЧ_x}{X_M}; \quad \ddot{e}ku = \frac{\sum M_x}{X_M}$$

Bunda: X_{ga} – 1 gektarg`a sariplang`an o`ndiris, miynet qa`rejetleri, sumg`a;

$\sum ИЧ_x$ – egin tu`rleri boyinsha o`ndiris qarejetleri, mln. swm;

$\sum M_x$ – egin tu`rleri boyinsha sariplang`an miynet sarpi, min` adam-ku`n.

2.3. Diyqan ha`m fermer xojaliqlarında egin tu`rleri boyınsha egin maydanlari ha`mde zu`ra`a`tiligi statistikasi

Egin maydanlari diyqashiliqtin` negizi bolip, awil xojalig`i o`ndirisinin` en` tiykarg`i elementlerinen biri bolip esaplanadi. Sonin` ushin da statistika egin maydanlardin` mug`darin aniqlap, birinshi na`wbette olardin` strukturasin analizlep, egin maydanlardin` ha`r qiyli xojaliq kategoriyalari (fermer, diyqan ha`m basqa awil xojaliq ka`rxanalari) boyınsha aniqlap, egin maydanlardin` na`tiyjeliligini asiriw imka`niyatlarin (rezervlerin) tabiwg`a ja`rdemlesedi. Bul o`z na`wbetinde diyqanshiliq (o`simlikshilik) o`nimlerinin` ha`r bir tu`ri boyınsha ko`lemin aniqlawg`a ja`rdem beredi.

Demek, diyqanshiliqta (o`simlikshilikte) o`ndirilgen o`nimlerdin` ko`lemi tikkeley egin maydanlardin` uliwma mug`dari ha`m egin tu`rleri boyınsha zu`ra`a`tilikke baylanisli bolg`anlig`i ushin egin maydanlar statistikasi - o`simlikshilik (diyqanshiliq) statistikasinin` en` tiykarg`i bo`limi bolip esaplanadi.

Egin maydan dep, statistikada su`rilgen jerlerdin` awil xojalig`i egin tu`rleri menen ba`nt bolg`an eginzarlarina aytiladi.

Egin maydanlar statistikasinin` en` tiykarg`i birinshi na`wbettegi waziypasi sonnan ibarat, ha`r bir egin tu`rleri boyınsha absolyut mug`darin aniqlap ha`m egin tu`rleri boyınsha uliwmalastirip, egin maydanlar tuwrisindag`i tabilg`an mag`liwmatlardı tolig`ınsha analiz etiw ushin to`mendegi salıstırmalı da`rejeler esaplanadi: reje orinlaniwi da`rejesi, egin maydanlardin` dinamikasi, olardin` strukturasi (qurami), ja`mi egin tu`rleri boyınsha ha`r qiyli xojaliq kategoriyalarinin` salmag`in ha`m basqalar. Sonin` menen birge ba`ha`rgi ha`m gu`zgi egiw da`wirinde egiw aqirına baslanıwı ha`m onin` dawamlilig`i, kalendar ku`nler boyınsha egin egiw rejenin` orinlaniwin, ag`imdag`i jildag`i egis barisinin` o`tken (bazis) jilg`a nisbatan salıstırıw joli menen analiz etiledi.

Demek, egin maydanlari tuwrisindag`i aling`an mag`liwmatlar awil xojalig`i qay da`rejede rawajlanıp atırg`anlig`ına uliwma minezleme beriwde, sonin` ishinde o`simlikshilik (sharwashiliq) tarmag`ına u`lken ja`rdem beredi, sebebi bul

mag`liwmatlar tiykarında usı tarmaqtag`i o`ndirilgen o`nimlerdin` jalpi zu`ra`a`tin ha`m sharwashiliq ot-jem bazasinin` mug`darin anıqlawda ja`rdem beredi.

Egin maydanlarinin` mug`dari statistikada ha`r bir egin tu`ri boyınsha o`zaldına ornatilg`anlig`i ushin ha`mme egin maydanların egin tu`rleri boyınsha o`ndirislik texnologiyalıq o`zgesheliklerin esapqa alg`an halda olardı to`rt toparg`a bo`lip u`yreniledi:

–da`n ha`m sobıqlı eginler (biyday o`nımı). Bularg`a - azıq-awqat (biyday, qara biyday), jarmag`a jaramlı (tari, salı), ot-sho`pke jaramlı (sulı, arpa, ma`kkeju`yren), da`nli sobıqlı (dala goroxı, loviya, vika ha`m basqalar) eginlerge bo`linedi;

–texnikalıq eginler (o`ndirilgen o`nim qayta islewge baradı). Bularg`a talshıqlı (paxta), talshıqlı ko`p jıllıq ot-sho`pke jaramlı o`simlikler (uzın talshıqlı zig`ır, kanop ha`m basqalar), shireli (qant la`blebi), maylı (da`nli ku`ngebag`ar, soya ha`m basqalar), efir maylı (arpa, zira, nazbay ha`m basqalar), da`rida`rmaqlıq (rayxan, romashka), temeki (temeki, maxorka) eginlerine bo`linedi;

–paliz-ovosh ha`m kartoshka eginleri (xalıq tutiniwi ha`m qayta iclew ushin baradı). Bularg`a - kapusta, kartoshka, tamir miyweli (geshir, la`blebi, shalg`am, tu`rpi ha`m basqalar), pomidor, qiyar, paliz (g`arbız, qawın ha`m basqalar) ha`m basqa ovosh eginlerge bo`linedi;

–ot-jem eginleri (o`ndirilgen o`nim sharwa mallar ushin ot-sho`p sipatında isletiledi). Bularg`a - bir jıllıq otlar (vika, kwk ozuqa, ma`kkeju`weri, aq ju`weri), ko`p jıllıq otlarg`a (bede, jon`ishqa, erkek ot, ajiriq), jaylaw otlarg`a (ta`biy jaylaw ha`m otlaqlar) ha`mde silosqa jaramlı (ma`kkeju`weri, ku`ngebag`ar, sobıqlı o`simlikler), tamir miyweli ot-jemlik (ot-jemlik la`blebi, geshir, ot-jemlik shalg`am), ot-jemlik paliz (asqabaq) eginlerge bo`linedi.

Egin maydanların esapqa aliwda to`mendegi egilgen maydanlar anıqlanadı:

Tig`izlastirip egiw - qatar aralıg`ına islegen maydan tu`siniledi. Olar g`a`rezsiz maydannin` sho`lkemlestirilmegneligi sebepli, uliwma maydang`a qosilmaydı, tekg`ana tuxım sariplardı anıqlaw ushin esaplanadı;

Araliq egiw - tiykarg`i egin tu`ri egilgenshe aling`an o`nim maydani tu`siniledi. Bug`an gu`zde egilgen ko`k ot-jem ha`m silos misal bola aladi. Uliwma maydang`a bul eginler maydani kiritilmeydi ha`m ol o`z-aldina esapqa alinip bariladi;

Qayta egiw - belgilengen maydannan eki ha`m onnan artiq zu`ra`a`t aliw ushin mo`lsherlengen maydan tu`siniledi. Bunda juwmaqlawshi esabatqa birinshi tiykarg`i egin tu`ri boyinsha egilgen maydan esapqa alinadi, qayta egilgen maydanlar bolsa o`z-aldina esapqa alinadi;

Bag` qatar aralig`ina egiw - dala ha`m ovosh egin tu`rlerin bag` aralap egilgen maydan tu`siniledi. Bul egin maydanlari o`z-aldina esapqa alinip, uliwma maydanlarg`a kiritiledi;

Da`slepki egin tu`rleri boyinsha egiw-otlaq ha`m jaylawlar maydanlarinin` meliorativlik jag`dayin jaqsilaw ushin egilgen maydan tu`siniledi. Bul egin maydanlar uliwma egin maydanlarina kiritiledi;

Tig`izlastirip egiw (qaplama)- tiykarg`i eginlerge bir jilliq eginlerdi aralastirip egiw tu`siniledi. Bul egin maydanlari uliwma egin maydanlarina kiritilmeydi;

Tig`izlastirmastan egiw-taza halda egiw tu`siniledi (bir egin tu`ri boyinsha). Bul egin maydanlari uliwma egin maydanlarina kiritiledi;

Aralas egiw-bir maydanda bir neshe egin tu`rleri egiliwi tu`siniledi. Bul egin maydanlari uliwma egin maydanlarina kiritiledi.

Ma`lim maydang`a jil dawaminda ha`r qiyli egin tu`rleri boyinsha egilgen boliwi mu`mkin. Egiw tekg`ana su`rilgen jerlerde emes, ba`lkim awdarilg`an (shu`digarlang`an) otlaq ha`m jaylawlarda alip bariliwi mu`mkin. Egiw da`wiri baslang`aninan sol zu`ra`a`tti jiynastirip aling`ang`a shekem egin maydanlardin` mug`dari qisqi hawa-rayidin` o`zgeriwi menen (gu`zgi egin tu`rleri ushin) ha`m ba`ha`rgi-jazg`i (jamg`irli yamasa qurg`aqshiliq keliwi mu`na`sebeti menen) o`zgerip turadi. Nabit bolg`an egin maydanlar toliq yamasa ayrim basqa egin tu`rleri menen egiliwi na`tiyjesinde usi egin maydanlarina qansha ja`mi tuxim

jumsaliwi, zu`ra`a`tti jiynastirip aliw ushin ketken miynet qa`rejeti ha`m basqalardi aniqlawda to`mendegi egin maydani kategoriyalari arqali esapqa alinadi ha`m analiz etiledi:

-tuxim egilgen maydan. Bul maydang`a barliq tuxim sebilgen jer maydanlari kiredi, yag`niy tiykarg`i eginler maydani menen bir qatarda qayta eginler, araliq eginler, aralastirip egilgen ko`p jilliq otlar, bag`lardin` qatarlari arasindag`i eginler, su`rilgen jaylawlardag`i da`slepki eginler, nabit bolg`an eginler ornina qaytadan egilgen eginler maydanlari da kiredi.

Egiw ha`m jiynap-terip aliw da`wiri bir kalendar jili ishinde bir-birine tuwri kelmesligi sebepli tuxim egilgen maydan ekige bo`linedi:

1. Ag`imdag`i jil zu`ra`a`ti aliniwi ushin tuxim sebilgen maydan. Bul maydandi aniqlaw ushin o`tken jil gu`zde egilgen egin ha`m ag`imdag`i jil ba`ha`rinde egilgen egin maydanlari qosip esaplanadi.

2. Ag`imdag`i jilda tuxim sebilgen maydan. Bul maydandi aniqlaw ushin ag`imdag`i jildin` ba`ha`rinde egilgen maydang`a ag`imdag`i jildin` gu`zinde kelesi jil zu`ra`a`ti ushin egilgen maydanlari qosip esaplanadi. Egerde, nabit bolg`an bir maydang`a eki ma`rte tuxim sebilse, usi maydan tuxim sebilgen maydang`a eki ma`rte kiritilip esaplanadi. Bul ko`rsetkishlerdi aniqlawdan maqset, egiw rejesinin` orinlaniwin, tuximliq, miynet, janilg`i ha`m basqa qa`rejetler u`stinen qadag`alaw ornatiwdan ibarat bolip esaplanadi.

-ba`ha`rgi o`nimdar maydan - ba`ha`rgi egiw juwmag`inda aqirg`i mu`ddetine kelip, eginler menen ba`nt bolg`an maydan tu`siniledi. Bul maydang`a o`tken jildin` gu`zinde egilgen egin ha`m o`tken jillarda egilgen ko`p jilliq otlar maydani (nabit bolg`anlari shig`arip taslanadi), ba`ha`rde egilgen maydanlar kiredi. Ba`ha`rgi o`nimdar maydang`a su`riletug`in jerlerdegi egin maydanlari menen bir qatarda bag`lar arasindag`i ha`m jaylawlardi tu`pten jaqsilaw ushin egilgen da`slepki egin maydanlari da kiredi. Ba`ha`rgi o`nimdar maydan quramina to`mendegiler kiritilmeydi:

1. Araliq tig'iz ha'm qayta eginler ha'mde aralastirilib egilgen ko'p jilliq otlar maydani, sebebi bular erkin maydandi iyelemeydi.

2. Ko'k to'gin egin maydani. Bul maydannan alinatug'in o'nim - awil xojalig'i eginleri o'nimi bolmastan, keleshekte eginlerdin' zu'ra'a'tliligin asiriwg'a qaratilg'an o'z-aldina agrotexnikaliq ilaj bolip esaplanadi.

3. Jerde to'gilgen da'nnen o'nip shiqan eginler menen ba'nt bolg'an maydan. Bul egin tu'ri jabayi eginlerge ten'lestiriledi.

4. Arnawli ma'deniylestirilgen qurilmalardi talap qilatug'in jabiqliq jaydag'i eginlerdin' maydanlari da ba'ha'rgi o'nimdar maydang'a kiritilmeydi.

Demek, ba'ha'rgi o'nimdar maydan kategoriyasi (ko'rsetkishi) arqali awil xojalig' eginlerinin' ha'r bir tu'ri boyinsha jalpi zu'ra'a't ha'm zu'ra'a'tliligin aniqlawda baza bolip esaplanadi ha'm bul esaplang'an ko'rsetkish arqali ha'r bir xojalig' boyinsha ma'mleketlik buyirtpasi (rejesi) belgilenedi.

- zu'ra'a'ti jiynastirip alinatug'in maydan - zu'ra'a'tti jiynastirip aliw waqtina kelip, zu'ra'a't aliw ushin mo'lsheklengen maydan tu'siniledi. Bul maydannin' mug'dari jazda nabit bolg'an eginler maydani esabina kemeyedi, qayta eginler ha'mde eki ha'm onnan joqari orip alinatug'in ko'p jilliq otlar maydani esabinan bolsa ko'beyedi. Bul maydan tuwrisindag'i ko'rsetkishler orip-jiynaw islerinin' rejelerin du'ziw ha'm olardin' orinlaniwi u'stinen qadag'alaw ornatiwda isletiledi.

- haqiyqiy zu'ra'a'ti jiynastirip alinatug'in maydan - orip-jiyniw isleri a'melge asirilg'an maydang'a aytiladi. Bunda jetistirilgen zu'ra'a'ttin' bir bo'limi ayrim sebeplerge ko're ma'selen, hawa-rayi jaman keliwi, suwqi uriwi, xojasizliq ha'm t.b. sebepli jiynap alinbastan qaliwi mu'mkin.

Egin maydanlari tuwrisindag'i mag'liwmatlardin' ekonomikalig-statistikaliq analizin o'tkiziwde birinshi na'wbette egin tu'rlerinin' strukturasin (qurami), egin maydanlardin' xojalig' kategoriyalari boyinsha bo'listiriliwi, egin maydanlar strukturasinin' dinamikaliq o'zgeriwi qatar jillar boyinsha u'yrenip shig'iladi. Bul ko'rsetkishlerdi analiz etiwde salistirmali ko'rsetkishlerinen ken' paydalaniladi.

Egin tu'rlerinin` strukturasi (qurami) esaplawda ha`r bir egin tu'rleri boyinsha (yamasa toparlari boyinsha) tiyisli iyelep turg`an egin maydandi uliwma egin maydang`a bo`lip aniqlanadi. Bul ko`rsetkishti to`mendegi keltirilip atirg`an keste arqali u`yrenip shig`amiz (10.1-keste).

Keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turipti, rayonda tiykarg`i eginlerden bolg`an paxta o`ndiriske qa`nigelesken bolip, olardin` salmag`i ja`mi egin maydanda 42,0 % ten artig`in quraydi. Ekinshi orinda bolsa, da`n ha`m sobiqli eginler qurap, olardin` salmag`i ja`mi egin maydanda 33,0 % ten artig`in quraydi. Bul keste mag`liwmatlarinan paydalanip, ha`r bir egin tu`ri esabat jilindag`i egin maydanlarin bazis jildag`i maydanlarg`a salistirip, onin` dinamikaliq o`zgeriwin aniqlaw mu`mkin.

2.2-keste

Egin maydanlardin` strukturasi (qurami) boyinsha esap

Egin tu'rlerinin` ati	Bazis jil (2013) jil)		Esabat jil (2014 jil)	
	Ga	% te, ja`mine salistirmali	Ga	% te, ja`mine salistirmali
Da`n ha`m sobiqli eginler	10400	33,23	10650	33,86
Texnikaliq eginleri (paxta)	13450	42,97	13250	42,12
Paliz-ovosh ha`m kartoshka eginleri	1190	3,80	1240	3,94
Ot-jem eginleri	6260	20,00	6320	20,08
Ja`mi	31300	100,00	31460	100,00

Zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tlilik - o`simlikshilik (diyqanshiliq) tarmag`inin` en` a`hmiyetli na`tiyjelilik ko`rsetkishleri bolip esaplanadi, sebebi bul tarmaqta xaliqti aziq-awqat penen, sharwashiliq tarawin bolsa ot-jem menen ta`miyinlew maqsetinde ha`r qiyli o`nimler islep shig`ariladi.

Zu`ra`a`t dep, ol yamasa bul egin tu`rinin` ja`mi maydaninan jiynap-terip aling`an uliwma o`nimge aytiladi.

Zu`ra`a`tlilik dep, bir egin tu`ri boyinsha bir gektar (ayrim jag`daylarda 1kv.m./ ge) esabina aling`an zu`ra`a`tke aytiladi.

Zu`ra`a`t ha`r bir egin tu`ri boyinsha o`ndiristin` uliwma ko`lemin, zu`ra`a`tlilik bolsa usi eginin` konkret sharayatindag`i o`nimdarlig`in ko`rsetedti.

Zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tlilik statistikasinin` tiykarg`i waziypalari to`mendegilerden ibarat:

- awil xojaliq eginlerinin` tu`rleri ha`m toparlari boyinsha zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tliligin xojaliqlar, rayonlar, wa`layatlar ha`m respublika boyinsha aniqlaw ha`mde reje (ma`mleketlik buyirtpasi) ha`m o`tken (bazis) da`wirler ko`rsetkishine salistirg`anda o`zgeriwin ko`rsetiw;

- jalpi zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tliliktin` o`zgeriwine ta`sir etip atirg`an faktorlardi analizlew;

- aldag`i xojaliqlardin` ta`jiriybesin u`yreniw ha`m engiziw;

- zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tlilikni asiriwshi imka`niyatlardi (rezervlerdi) izlep tabiw ha`m t.b.

Demek, bul waziypalardi a`melge asiriw ha`r bir miynetkeshtin`, qa`nigenin`, sonin` ishinde, ekonomist kadrlardin` da minneti bolip tabiladi.

Jalpi zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tlilik tuwrisindag`i aniq mag`liwmatlar tekg`ana orip-jiynaw tamamlang`annan keyin aniqlanadi. Biraq, a`melde terimge jaqin, anag`urlim aldag`i da`wirlerde zu`ra`a`t ha`m zu`ra`a`tlilik tuwrisindag`i mag`liwmatlarga iye boliw za`ru`rligi tuwiladi. Usi ko`z-qarastan o`simliklerdin` o`siw da`wirleri menen o`ndiris da`wirleri ushin zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilikke cay tu`rde) ko`rsetkishleri esaplanadi:

- ko`z shamalap aniqlang`an zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) - bul ko`rsetkish arqali egin tu`rleri boyinsha olardin` jag`dayi korsetilip, bul islerdi orinlawda o`simliklerdin` ha`r qiyli o`siw da`wirinde qa`nigeler (agronom, is ju`ritiwshi ha`m basqalar) ko`z benen shamalap olardin` awhalin «jaqsi», «orta» ha`m «jaman» dep bahalaydi. Ayrim ilimiy kitaplarda bul ko`rsetkishti jasli o`simlikler egin tu`ri zu`ra`a`ti (zu`ra`a`tliligi) ko`rsetkishi de dep ju`ritiledi.

- eginlerdin` terim aldindag`i zu`ra`a`ti (zu`ra`a`tlilik) - bul ko`rsetkish arqali pisip jetilgen, biraq ele terip-jiynap alinbag`an zu`ra`a`t aniqplanadi. O`simliklerdin` o`siw biologiyaliq protsessi ele toliq tamamlang`an bolmaydi.

- haqiyqiy terip-jiynap aling`an zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) - bul ko`rsetkish arqali jiynap terip aling`an, skladqa tu`sken zu`ra`a`t aniqplanadi.

- haqiyqiy zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) - da`slepki (fizikaliq) zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) mug`darinda ha`m qayta esaplang`an zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) mug`dar ko`rinishinde boliwi mu`mkin. Da`slepki (fizikaliq) zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) mug`dari dep, usi zu`ra`a`tti (zu`ra`a`tlilikti) tolig`insha (ig`allig`i, pataslig`inan qatti na`zer) qabil qilip aling`an o`nimge aytiladi. Qayta esaplang`an zu`ra`a`t (zu`ra`a`tlilik) mug`dari dep, usi zu`ra`a`ttin` (zu`ra`a`tliliktin`) pataslig`i tazalang`annan son`, onin` ig`allig`i belgilengen normag`a (normativine) keltiriwine aytiladi. Bunda onin` da`slepki massasi kemeyip, belgilengen normativ standartqa keltiriledi.

- taza zu`ra`a`t - bul ko`rsetkish arqali eginnin` haqiyqiy zu`ra`a`tten (zu`ra`a`tliliginen) usi egin ushin sariplang`an tuxim mug`dari shig`arip aniqplanadi. Bul ko`rsetkish tiykarinan da`n ha`m sobiqli, kartoshka ha`m ku`ngebag`ar eginleri ushin aniqplanadi, sebebi bul o`nimlerden tuxim sipatinda paydalaniw mu`mkin boladi.

Endi egin tu`rleri boyinsha jalpi zu`ra`a`t mag`liwmatlarin aniqlawda usi egin tu`rleri boyinsha zu`ra`a`tlilikti esaplawdin` o`zine ta`n o`zgesheliklerinin` ayrim egin tu`rleri boyinsha to`mende ko`rip shig`amiz:

- da`nli eginler boyinsha. Bunda jalpi zu`ra`a`tti gu`zgi egin maydang`a (qista nabit bolg`ani shig`arip taslanip, qayta egilgen maydan bolsa qosiladi) bo`lip tabiladi.

- paxta (kartoshka) egini boyinsha. Bunda jalpi zu`ra`a`tti ba`ha`rgi o`nimdarliq maydanina bo`lip tabiladi.

- ko`p jilliq terekler boyinsha. Bunda zu`ra`a`t jasindag`i tereklerden aling`an jalpi zu`ra`a`tti usi zu`ra`a`t jastag`i terekler iyelep turg`an maydanina

bo`lip tabiladi.

- ma`kkeju`weri silosi boyinsha. Bunda jalpi zu`ra`a`tti orip aling`an maydanina bo`lip tabiladi.

- bir jilliq otlar boyinsha. Bunda ja`mi zu`ra`a`tti (birinshi, ekinshi ha`m ayrim jag`daylarda u`shinshi orimnan aling`an zu`ra`a`tti qosiw na`tiyjesinde aniqlanadi) birinshi orim maydanina bo`lip tabiladi.

- jillixanadag`i egin tu`rleri boyinsha. Bunda jillixanada qanday-da bir egin tu`ri boyinsha (ma`selen: pomidor, qiyar) ja`mi aling`an zu`ra`a`tti (kg.da) usi eginin` jillixanadag`i iyelep turg`an maydani (kv.m) na bo`lip tabiladi.

O`simlikshilik o`nimlerin o`ndiriwdin` eki jildag`i o`zgeriwin (esabat jildi bazis jilg`a yamasa rejelestirilgen jilg`a) analiz etiw ushin, usi da`wirlerde o`ndirilgen o`simlikshilik o`nimleri mug`darin salistiriw na`tiyjesinde analiz etiledi.

Bul analizdi a`melge asiriw ushin «salistirw», «indeks» ha`m «ko`rsetkishler parqi» usillarinan paydalanip, o`simlikshilik o`nimleri boyinsha ekonomikalik-statistikaliq analizin ko`rip shig`amiz.

«Salistiriw» usili arqali esabat da`wirinde jetistirilgen o`simlikshilik o`nimleri mug`darin bazis da`wirindegi (rejede ko`zde tutilg`an) ko`rsetkishler menen salistirilip, onin` ko`beygenligi (kemeygenligine) ta`sir etiwshi faktorlar ha`m usi ha`r bir faktordin` mug`dari esaplanip tabiladi. Bul faktorlarga to`mendegiler kiredi.

- birinshiden, ha`r bir egin maydan esabina aling`an o`nimnin` (zu`ra`a`tliligi) o`zgerisi sebepli ko`beyiwi (kemeyiwi) bolsa (intensiv faktor), ekinshiden, egin maydaninin` o`zgerisi sebepli o`nim o`ndiriw ko`beyiwi (kemeyiwi) arqali ju`z beredi (ekstensiv faktor).

Endi analiz qiliwdin` statistikaliq (indeks) metodin ko`rip shig`amiz.

Esabat da`wirindegi o`nim mug`darin bazis da`wirine (rejege) salistirmali o`zgeristi (ko`beyiwi yamasa kemeyiwi) o`simlikshilik o`nimlerin o`ndiriwdin` uliwma (dinamikasi) indeks formulasi arqali aniqlaw mu`mkin.

$$J_{yn} = \frac{\sum Y_1 \Pi_1}{\sum Y_0 \Pi_0} - \text{salistirmali o'zgeriwin bildiredi};$$

$$\sum Y_1 \Pi_1 - \sum Y_0 \Pi_0 = \pm \Delta y_n - \text{absalyut o'zgeriwin ko'rsetedi};$$

Bunda, Y_1 ha'm Y_0 - esabat ha'm bazis da'wirindegi egin tu'rleri boyinsha zu'ra'a'tlilik (ha'r bir egin maydan esabina aling'an o'nim mug'dari). O'lshevi birligi - ts, kg esabinda.

P_1 ha'm P_0 - esabat ha'm bazis da'wirindegi egin tu'rleri boyinsha iyelep turg'an egin maydani (gektar yamasa 1 kv.m esabinda).

$Y_1 \Pi_1$ ha'm $Y_0 \Pi_0$ - esabat ha'm bazis da'wirindegi jetistirilgan ja'mi o'nim mug'dari (ja'mi jetistirilgan paxta, biyday ha'm basqalar).

Birinshi faktordin', yag'niy egin maydanlarinin' zu'ra'a'tlili (bir gektar yamasa 1.kv.m esabina aling'an o'nim mug'dari)nin' o'zgeris ta'sirin aniqlaw ushin zu'ra'a'tliliknin' uliwma indeks formulasidan paydalaniladi (intensiv faktor):

$$J_y = \frac{\sum Y_1 \Pi_1}{\sum Y_0 \Pi_1} - \text{salistirmali o'zgeriwin bildiredi};$$

$$\sum Y_1 \Pi_1 - \sum Y_0 \Pi_1 = \pm \Delta y - \text{absalyut o'zgeriwin ko'rsetedi};$$

Bunda, $\sum Y_0 \Pi_1$, - sha'rtli o'nim mug'dari (esabat da'wirindegi bar bolg'an egin maydanlarinin' bazis da'wirindegi egin maydanlarinin' zu'ra'a'tlili o'zgermesten qalg'an ta'g'dirde jetistiriw mu'mkin bolg'an o'nim mug'dari).

Ekinshi faktordin', yag'niy egin maydaninin' o'zgeris ta'sirin aniqlaw ushin egin maydanlardin' uliwma indeks formulasidan paydalaniladi (ekstensiv faktor):

$$J_n = \frac{\sum \Pi_1 Y_0}{\sum \Pi_0 Y_0} - \text{salistirmali o'zgeriwin bildiredi};$$

$$\sum \Pi_1 Y_0 - \sum \Pi_0 Y_0 = \pm \Delta n - \text{absalyut o'zgeriwin ko'rsetedi};$$

Joqarida, ko'rip shig'ilg'an birinshi faktor bolg'an zu'ra'a'tliliknin uliwma indeksinin o'simin ($Y_1 \Pi_1$ -esabat da'wirindegi mug'darin) onin' bo'limine ($Y_0 \Pi_1$ -sha'rtli o'nim mug'dari) bo'liw arqali egin maydanlarinin' zu'ra'a'tliliqi o'zgeriwi esabina usi da'wirdegi o'nim mug'dari neshe protsentke asqanlig'i (kemeygenligi) aniqlansa, o'simdegi ko'rsetkishinen bo'lim ko'rsetkishi ayirilsa, usi da'wirdegi o'nim mug'darinin' zu'ra'a'tliliknin ta'siri esabinan absalyut ko'beyiwi (kemeyiwi) kelip shiqsa, ekinshi faktor bolg'an egin maydanlardin' uliwma indeksinin o'simin ($\Pi_1 Y_0$ -sha'rtli o'nim mug'dari) onin' bo'limine ($\Pi_0 Y_0$ -bazis da'wirindegi o'nim mug'dari) bo'liw arqali egin maydanlarinin' o'zgeriwi esabina usi da'wirdegi o'nim mug'dari neshe protsentke asqanlig'i (kemeygenligi) aniqlansa, o'simindegi ko'rsetkishten bo'lim ko'rsetkishi ayirilsa, usi da'wirdegi o'nim mug'darinin' egin maydanlarinin' ta'siri esabinan ayusalyut ko'beyiwi (kemeyiwi) kelip shig'adi.

Keyinirek, usi da'wirdegi o'nim mug'darinin' o'zgeriwine ta'sir etiwshi faktorlar ta'sirin belgilewshi ko'rsetkishler menen tuwri keliwin (olardin' ten'ligin) tekseriw kerek. Bul ten'liklerdi to'mendegishe ko'rsetiw mu'mkin:

$J_y \times J_y = J_{yn}$ - indeks metodi arqali esaplang'an salistirmali ten'lik,

$\Delta y + \Delta n = \Delta_{yn}$ - absalyut ten'lik.

JUWMAQLAW

O'zbekstan Respublikasi xalqinin' ko'p bo'legi awillarda jasaydi. Awil xojalig'i-bizin' ekonomikamiz tiykarg'i tarmag'i bolip tabiladi. Milliy da'ramattin' derlik ten' yarimi agrar tarmaqqa tuwri keledi. Awil xojalig'i ekspert potentsialin ha'm valyuta tu'simlerinin' tiykarg'i bo'legin de ta'miynleydi. Bul tarmaqtag'i reformalar uliwma kompleksi o'ndirisinin' bazar qatnasiqlarina o'tiwde o'z-ara baylanisli bolip esaplanadi, xaliq xojalig'inin' basqa tarawlardag'i o'zgerisler o'simi ha'm shegaralarin aniqleydi. Biraq ha'zirgi waqitta bul tarmaq uliwma reformalar shinjirinda tar oring'a aylang'an.

Prezident Islam Karmiov aytqanlarinday, awil xojalig'inda teren' reformalardi alip barmay turip, sirt el ha'm o'z jan'a texnologiyalardi ha'm ilimpa'n jetiskenliklerin engizbesten rawajlaniwg'a erisip bolmaydi. Ol, sonday-aq, bul haqqinda rawajlang'an ma'mleketler ta'jriybeleri u'lken a'hmiyetli ekenligin aytip o'tken edi. Misali: Gollandiya ma'mleketin alsaq, bir gollandiyaliq fermer 80 adam jetistiretug'in awil xojaliq o'nimlerin jetistiredi. Gollandiya fermerleri tek g'ana o'z ma'mleketi halqin aziqlantirip qoymastan, Evropa ma'mleketlerine de aziq-awqat o'nimlerin satadi.

Sonin' ushin awil xojalig'in reformalastiriw, onda menshiktin' ha'r qanday tu'rlerin qa'oiplestiriw ha'm de konkurentlik ortalikti payda etiw ekonomikalik reformalardi a'melge asiriwdin' bas bag'dari bolip esaplanadi. Awil xojalig'inda tu'rli menshiklik klasinin' payda boliwi menen bazar ekonomikasinin' talaplarina a'dewir juwap beriwshi jan'a xojaliq ju'ritiw strukturasi qa'liplesti. Awil xojalig'inda ma'mleketlik emes sektor ken' rawajlandi, awil xojaliq o'ndirisi strukturasi o'zgerdi, basqariw sistemasi ha'm xojaliq ju'ritiw metodlari o'zgerdi.

O'simlikshilik ma'mleket awil xojalig'inin' tiykarg'i tarmag'i esaplanadi. Onda jalpi awil xojaliq o'nimlerinin' 80 protsenti jetistirilmekte. O'simlikshilikтин' ekonomikalik na'tiyjeliligini aniqlaw za'ru'r. Bunda ko'rsetkishler sistemasinan paydalaniw lazim. O'simlikshilik quraminda g'a'lleshilik rawajlandirilip, g'a'lle g'a'rezsizligi ta'miynlenbekte. Lekin paxtashiliqtin' rawajlaniw da'rejesi,

ekonomikaliq na`tiyjeliligi asip baratirg`an talapti qandira alatug`in da`rejede emes. Kelejekte na`tiyjeli tu`rlerdin` diversifikatsiyasin a`melge asiriw maqsetke muwapiq boladi.

Ma`mlekette o`simlikshilik tarmaqlarin rawjlandiriw, olardin` na`tiyjeliligin joqarilatiw ushin huqiqiy, sho`lkemelestiriwshilik, texnologiyaliq ha`mde ekonomikaliq ilajlar sistemasin aqilg`a muwapiq a`melge asiriw za`ru`r.

Diyxan ha`m fermer xojaliqlarinin` ekonomikaliq a`hmiyetligi sonda, birinshiden, awilg`a sanaatti, turmisliq xizmet ko`rsetiwdi alip keliw menen awilliq jerlerde u`lken bolmag`an, o`nimlerdi qayta islewshi ka`rxanalardi jaylastiriw, ekinshiden, eger o`zimizdi rawajlang`an ma`mleketler qatarinda ko`rmekshi bolsaq, awil xojaliq o`nimlerine bolg`an talaplardi qanaatlandiriwda bizge awil xojalig`inda ma`mleketimiz xalqinin` 55-60% i emes, al 5-10% ba`nt bolsa jetkilikli boladi. Olardin` miyneti bizge, ku`tilip atirg`an da`ramatti beredi, xalqimiz jetiskenligin ta`miynleydi. Basqasha qilip aytqanda, eger diyxanlarimiz bay bolsa, bizin` elimiz de so`zsiz bay boladi.

Fermer ha`m diyxan xojaliqlari ushin xizmet qilatuq`in MTPlardi sho`lkemlestiriw, rawajlandiriwda ele sheshilmegen a`dewir mashqalalar bar.

Ha`zirgi payitta bul mashqalanin` u`zil-kesil sheshiliwinen u`mit joq. xizmet ko`rsetiw haqilarinin` u`zliksiz o`sip bariwi (eginler, jerge islew beriw, jiyin-terim ha`m t.b.)da ma`selenin` sheshiliwinde tog`anaq bolip turipti. Bul bolsa birinshiden, sarip-qa`rejetti ja`nede ko`beytedi, ekinshiden, xojaliqlar, fermerler, xizmet ko`rsetiwdin` ju`da` joqari bahadalig`inan shorship qaladilar, u`shinshiden, bulardin` barlig`i o`nimnin` o`zine tu`ser bahasin asirip jiberedi. Na`tiyjede o`nimlerdi satiw qiyinlasadi, ma`pdarliq pa`seyip ketedi. Usilardi na`zerde tutqan halda, fermer ha`m diyxan xojaliqlarina texnika satip aliwi ushin uzaq mu`ddetli qariz beriw ma`selesin oylap ko`riw kerek boladi. Eger usinday qarizlardi beriw mu`mkin bolsa, xojaliqlar MTP ko`rsetken xizmetke jarasa to`lew qarjilari deregine iye bolar edi. Usi ba`nede xizmet tu`rleri kalkulyatsiyasinda amortizatsiya grafasinan waz keshiw de mu`mkin bolar edi. Negedur tap mine usi grafa

kalkulyatsiyada 32% ti iyelep turipti. Eger biz xizmetke haqi to'lew imkaniyatini joqarida ko'rsetip o'tkenimiz siyaqli sheship bere alsaq, xojaliqlar agrotexnika ilajlarini o'z waqtida orinlawg'a muwapiq bolar edi. o'z na'wbetinde MTPlar da xizmet ko'rsetiw tu'rlerin ko'beytiw, xizmet sapasin asiriw, o'zlerinin qarizlarini to'lewi, jan'a texnika satip aliw, is orinlarini ha'm sha'rt-sharayatlarini jaqsilaw imkaniyatlarina iye bolar edi. Xojaliqlir, fermerler ha'm diyxanlar bolsa kooperativlerge birlesip, jan'a texnikani satip aliwi yamasa MTPlarg'a alternativ halda xizmet ko'rsete alatug'in basg'a bir mekeme du'zip alar edi. Demek, qaysi bir texnikag'a mu'tajlik ku'shlirek ekenini bilip alip, usinnan keyin g'ana sol texnikag'a yaki xizmetke bolg'an mu'tajlikni qanaatlandiriw yaki texnikani xojaliqqa sawg'a qilip beriw imkaniyati tuwiliwi mu'mkin.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Karimov I.A. 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidagi ma'ruzasi// Xalq so'zi, 2015 yil
2. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2010 yil 28 yanvar`.
3. Karimov I.A. Demokratik isloxlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir.–T.: 19.T. O'zbekiston, 2011.
4. Karimov I.A.«Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash - mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimidagi nutq // Xalq so'zi, 2012 yil 18 fevral`.
5. Karimov I.A. Inson manfati, huquq va erkinliklarini ta'minlash, hayotimizning yanada erkin va abod bo'lishiga erishish – bizing bosh maqsadimizdir. - T.: O'zbekiston, 2013
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.
7. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T.: O'zbekiston, 2009. – 24 b.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida. 2008 yil 28 noyabr`, PF-4058-son.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturini kuchga kiritish to'g'risida. 2009 yil 26 yanvar, PQ-1046-son.

10. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida. (Bekmurodov A.Sh., G'afurov U.V.) T.: Iqtisodiyot, 2008. – 126 b. (elektron versiyasi bilan).

11. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha statistik to'plamlari.

12. Abdug'aniev A. kishlok xujaligi iktisodi. Darslik. T.: Uzbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jam'armasi, 2004.

13. Allayarova M.K., Mamajonov S.V., Qishloq joylarida kichik biznes va hususiy tajbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishdari, O'zMU, Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari, 23.02.2011 y. Toshkent 2011.

14. Abdullaev U., Jo'raev I. Mamlakatimizda dehqon va fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash hususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning muhim omili sifatida, O'zMU, Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari, 23.02.2011 y. Toshkent 2011.

15. Abdullaev A. Muftaydinov K. «Kichik biznesni boshqarish» Toshkent 2003 y

16. Usmonov S «Fermer va dehqon xo'jaliklari» Toshkent 2002 y

17. Samadov A,N., Ostanaqulova G.N. Kichik biznes va tadbirkorlik. T.: Moliya-iqtisod, 2008.

18. Qosimova M.S., Samadov A,N. Kichik biznes va tadbirkorlik. T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi, 2005.

19. Aniskin Yu.P. Organizatsiya i upravlenie malym biznesom: Ucheb. posob. – M.: Finansy i statistika, 2008.

20. Salimov B.T., Xamdamov k.S., Yusupov M.S., Urokov N.I. va boshkalar. Dexkon va fermer xujaliklari iktisodi. Ukuv kullanma. –T.: Uzbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jam'armasi, 2004.

21. Abdugʻaniev A. Fermerlikni rivojlantirish shartlari. Uzbekiston kishlok xujaligi. №3, 2003.

22. Abduraxmonov K. «Mexnatga xaq toʻlashni tashkil etish». Toshkent, 1997 yil.

23. Agrar soxada fermerlarning tutgan urni. №8, 2004.

24. Gʻoyibnazarov B. Xukuk va imkoniyat. Fermer xujaliklari echimini kutayotgan muammolar. Uzbekiston kishlok xujaligi, №4, 2001.

25. Yusupov M.S. Uzbekistonda fermer xujaliklarini davlat tomonidan kullab-kuvvatlash. Bozor, pul va kredit, №1, 2003.

26. Ubaydullaev K. Regulirowanie ekonomicheskix otnosheniy i ego rolʻ v razvitiy i povыsheniy effektivnosti selʻskoxozyaystvennogo proizvodstva v Respublike Karakalpakstan. Nukus 2000 g.

27. Usmonov S «Fermer va dehkun xoʻjaliklari» Toshkent 2002 y

28. Yusupboev K. «Qoraqolpogʻistonning agrar sektorida iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish xususiyatlari» Toshkent 2001

29. Internet saytlari:

1) Daydjest-jurnal «Fermer». www.chshb.ru

2) Fermer: selʻskoe xozyaystvo, selʻskoxozyaystvennoe oborudovaniya, texnika prodaj... www.selhoz.net.ru

3) University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Qulaity Program www.uhh.hawaii.edu